ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 8 (17145)

2006 чылдың ЯНВАРЬ 26, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Национал төлевилел «Өөредилге»

БЕРИМЧЕЛИГ АЖЫЛ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

«Мурнады хөгжүдер национал төлевилел «Өөредилгени» сайгарып чугаалажып турган ТР-ниң Чазааның калбак хуралынга ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы А.С. Ооржак ук төлевилелди боттандырарының онзагайларының болгаш ону боттандырарының четки планының дугайында илеткелди кылган. Ооң допчу утказы-биле таныштырарга мындыг.

Чурттуң амыдырал деңнели кижи бүрүзүнүң хууда бердиниишкининден дорт хамааржыр, ылаңгыя өөредилге албан черлериниң берип турары өөредилгениң шынары аңаа улуг салдарлыг. Ынчап кээрге, «Мурнады хөгжүдер национал төлевилел «Өөредилгениң» кол-кол сорулгалары мындыг:

1. Россияның бүгү хамаатыларынга шынарлыг болгаш чедип болдунар өөредилгени хандырары.

2. Россияның ниити билиг школаларында боттандырып турар амгы үениң төлевилелдерин болгаш технологияларының ажыглалын сайзырадып, инновация программаларын деткивишаан, өөредилге адырының кол-кол угланыышкыннарының аайы-биле чогуур системалыг өскерилгелерни болдурарының таарымчалыг байдалдарын тургузар.

3.Өөредилге чорудулгазының курлавырлыг хандырылгазын экижидери.

Улаштыр илеткелчи Тыва Республиканың өөредилге системазының байдалын Россияда байдал-биле деңнеп тургаш таныштырган. Тыва Республикада шупту 189 ниити өөредилге школалары ажылдап турар. Ол дээрге, Россияның бүгү-ле хүндүскү болгаш кежээки школаларының санының 3 хуузу-дур. Национал төлевилелди боттандырарының баштайгы чылында ажык конкурстар езугаар өөредилгениң инновация программалары-биле ажылдап турар 3000 школаларга ук төлевилел деткимчени көргүзер. Тыва Республикага квота езугаар Росөөредилге федералдыг бюджеттен 1 млн. хемчээлдиг рубльди 15 школага күрүне деткимчези кылдыр бээр. Россияның 4000 школалары өөредилге-көргүзүг материалдары-биле база дериг-хекселдер-биле четчелеттинер, а бистиң республиканың 50 школалары өөредилге кабинеттери-биле четчелеттинер. Ниитизи-биле 1750 ниити өөредилге школалары автобустарны алыр, а бистиң республика – 24-үү. Республикада амгы үениң информация технологияларын ажыглап турар 12 школа чаа компьютер техниказы-биле хандыртынар болгаш Интернетке коштунар, чоорту Тывага инновациялыг өөредилге чорудулгазын хөгжүдер өөредилге-методиктиг курлавыр төптери тургустунар. Аңаа федералдыг бюджеттен 3,6 млн. рубль көрдүнген.

Республикада сайзырап турар инновациялыг чорудулганың дөзү чүдел дээрге-ле, школа башкызының, педколлективтиң азы кайы-бир тускай эртем школазының инициативазында болуп турар. Бо бүгүнүң үре-түннелдии школа болгаш тус чер бот-башкарылгазының муниципалдыг администрацияларының, аңгы-аңгы деңнелдиң эртем-методиктиг албаннарының профессионал ажыл-чорудулгазындан хамааржыр.

Бистиң республикада инновациялар колдуунда өөредилге адырында шиңгээттинип турар, а ургларның мага-бот болгаш психиктиг кадыынче угланган элементилер чаа-ла сайзыралдың эгезинде, өөредилге албан черлериниң эргелеп-башкарылга адыры олче барык хаара туттунмаан.

Инновацияларның эртем-практиктиг дөзү дээрге-ле, специалист бүрүзүнүң азы авторлар коллективиниң ажыл-чорудулгазының түннели-дир. Авторларның сорулгазы — албан чериниң ажыл-чорудулгазының эки талаже масштабтыг өскерлиишкини. Школаларның эртем-методиктиг төлевилелдеринге ук инновацияның эргежок чугулазын тайылбырлаан, ооң ажыглалының байдалдары тодараттынган, эки түннелдер баш удур бердинген турар ужурлуг.

Инновация саналдарының үнелелинге ук инновацияның школада боттандырып турар өөредилге чорудулгазының чаңчылчаан элементилери-биле хамааржылгазының анализи кол черни ээлээр апаар. Шиңгээттинип турар чаартылгалар бүгү өөредилге чорудулгазының түннелинге кандыг салдар чедирип турарын база кичээнгейге алыры чугула дээрзин илеткелчи демдеглевишаан, ол хамык ажылга деткимчениң үнелел барымдаалардың болгаш шынарның көргүзүглерин айыткан тускай таблицаларны көргүскен. Школа өөредилгезиниң шынарынга чогумчалыг үнелел системазын бээрде, өөредилге албан черлериниң өөредилге-кижизидилге ажыл-чорудулгазының түннел көргүзүглерин хемчээринче угланган дараазында көргүзүглерни кичээнгейге алыр: өөреникчилерниң кадыының байдалы; амыдыралдың кадык овур-хевиринге кижизидери; эге, ортумак школаның доозукчуларының билииниң шынар болгаш сан талазы-биле көргүзүглери; школачыларның социал сайзыралының көргүзүглери; эге болгаш ортумак школаның доозукчуларының кижизиттингениниң шынар болгаш сан талазы-биле көргүзүглери; күш-ажылга болгаш улай өөредилгеге белеткели; өг-бүле тудуп амыдырап-чурттаарынга база ниитилелге амыдырап-чурттаарынга белеткелди чогуур деңнелге болдурарын хандырары; ургларның өөредилгеге негелдезин хандырарынга өөредилге адырының тургустунган деңнели.

Өөредилге аргаларын шинчилээр сорулга бүрүзүн чедип алыры ону организастаанындан, дидактиктиг чорудулгадан болгаш башкының мергежилиниң бедиинден хамааржыр. Республиканың педагогтары болгаш методистери дидактиктиг сорулгаларны тургузарының болгаш илередириниң талазы-биле бергедээшкинде чоруп турар. Бо ажыл амдыызында буу-хаа чоруп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кыйгырыгга хамаарыштыр

ДЕТКИИР-ДИР МЕН

«Тываэнерго» ААН-ниң курлавыр электри шугуму чогундан болгаш электри четкилерин септээриниң даалгазын күүсетпээнинден Шагаан-Арыг хоорайның беш каът 9 чурттал бажыннарынга үш хонуктуң иштинде электри чырыы чок болган. Бо үеде үш хонук хамаанчок, үш шак безин электри чок чурттаары дыка берге болгай.

Чон 40 градус соокта даштыгаа чем хайындырып, аргастанып турган болду. Ол үениң иштинде Шагаан-Арыгга «Тываэнергонуң» чаңгыс-даа харыысалгалыг ажылдакчызы келбээни база кайгамчык. Тос беш каът бажың — ортумаа-биле 1000 хире кижи чурттап турар бажың-дыр. Тус черниң энергетиктери болгаш септелге бригадалары мергежили чавыс болганындан чамдык одалга батареяларын доңуруп алган-дыр.

Бо-даа болгаш Кызылдың ЧЭТ-ке болган озал-ондактан ТР-ниң Чазаа чогуур түннелди үндүрген деп билдим. Чүге дээрге, хамаарылгалыг яамыларның болгаш харыысалгалыг удуртукчуларның талазы-биле хемчег алыр талазы-биле эрге-чагырганың структураларынга даалганы берген болду. ТР-ниң Чазаа Улуг-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралынга кышка белеткел ажылдарының үезинде шөлээлеп чоруй барган кожуун чагыргазының даргазы Виктор Пюрюнаның Шагаан-Арыг хоорайның кышка белеткел ажылдарын чорударынга киржилгезин дыннаар болгаш орта үнелелди бээрин сүмелээн.

Мооң мурнунда база кончуг берге кышты ажып эртип турган арга-дуржулгавыс бар болгаш улуг халапка четпейн, эдип кылып алганывыс аас-кежии деп санаардыр мен. Туран хоорайның төп эмнелгези доңуп, хоорайның чурттакчыларынга нарын байдалды тургусканын база солундан номчудум. Ынчап кээрге, кыштың эң соок декабрь айда республика девискээринге кышка белеткелдиң айтырыынга хамаарышкан 4 улуг озал-ондак болган-дыр. Борта бир талазында, энергетиктер буруулуг болбайн канчаар, орта хамаарыштыр А.И. Верзаковтуң хөделиишкиннери мени кайгадып турар. Бо хире харыысалга чок кижиге республиканың бир кол объектизин канчап удуртур кылдыр бүзүреп каанын кайгап чор мен. Ийи талазында, А.И. Верзаковта кандыг-даа инженер-техниктиг билиг чок кижи деп, Чазак Даргазының Кыйгырыында чугаалап турар. Ынчангаш ону ээлеп орар ол албан-дужаалындан хостаар дугайында Чазактың көдүрген айтырыын чүгле мен эвес, республиканың чурттакчы чону деткиир ужурлуг.

Шагаан-Арыгга болган озал-ондакты ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының политикшээн депутаттары озал-ондактың шын эвес сан-чурагайларынга даянып алгаш республикага турум эвес байдалды тургузар сорулгалыг хөделиишкиннеринге чөгенир кижи болдум. Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының даргазы В.Ш. Тюлюштуң чорудуп турар ажылын солундан номчааш, кижи бүзүрээри берге апаар чорду. Хоорайның чылыг энергиязының септелгезинге хоорай чагыргазының даргазы шаптыктап турар апарган, мону кижи черле канчаар билип алырыл? Шак мындыг кадрлар ажылдап турда, ажыл-агый канчап экижиир боор.

Кыш ам-даа төнмээн, бистиң мурнувуста соок айлар ам-даа бар. Кышты менди-чаагай ажары дээш бистиң шуптувустуң, удуртукчу бүрүзүнүң, кожуун, суму чагыргаларының, яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларының бир демниг ажылындан хамааржыр. Чамдык чөгел төнген удуртукчулардан Чазак чарлырының талазы-биле айтырыгны көдүрүп турарын деткиирдир мен. Ам бир эвес олардан эрте чарылбас болза, оон-даа дора чүүлге чедирип болур.

Мария ХОМУШКУ,
күш-ажылдың хоочуну.

Бедик шаңналдар-биле!

Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарын тыпсырының дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң ЧАРЛЫЫ

Чедип алган күш-ажылчы чедиишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Көдээ ажыл-агый талазы-биле күш-ажылы дээш»

деп медаль-биле Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунда «Мажалык» тараачын-фермер ажыл-агыйының ногаа, картофель ажаакчызы **Сергей Допчааевич Монгушту** шаңнаар.

Кадык камгалал шугумунга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи»

хүндүлүг атты Тыва Республиканың ургларның республика эмнелгезиниң улуг эмчизиниң оралакчызы **Прасковье Семеновна Петеневага** тыпсыр.

«Россия Федерациязының кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты «Медицина-социал экспертизазының Тыва Республика талазы-биле Кол бюрозу» федералдыг күрүне албан чериниң улуг эмчи сестразы **Дайгыма Астыкпановна Дарымага** тыпсыр.

Культура адырынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш

«Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи **Анатолий Салчакович Конгарга** тыпсыр.

Арга-арыг ажыл-агыйынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Россия Федерациязының арга-арыының алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты Тыва Республикада «Тожу лесхозу» федералдыг күрүне албан чериниң директору **Юрий Михайлович Матвеевке** тыпсыр.

Россия Федерациязының Президентизи В.ПУТИН.

2006 чылда Шагаа байырлалының хүнүнүң дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 104 үүлүнүң «х» пунктузунга, Тыва Республиканың 1999 чылдың февраль 12-де № 143 «Тыва Республиканың байырлалдарының хүннериниң дугайында» Хоойлузунга үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының **доктаадыры болза:**

1.Чөөн чүктүң Ай календарынга дүүштүр 2006 чылда Тыва Республиканың чонунуң байырлалы Шагаа хүнү январь 30-де, ынчангаш ону дыштанып байырлал хүнү кылдыр санаар.

2. Бо доктаалды республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар.

3. Доктаал ону хүлээп алганы хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

Кызыл хоорай
2006 чылдың январь 25 № 1672

2006 чылдың январь 19-та Кызыл—Черби автооруктуң участогунда Бии-Хемни кежир кышкы кежигге болган орук озал-ондааның фактызының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл, 2006 чылдың январь 21, №50

2006 чылдың январь 19-та 16 шак 30 минутта турда, чолаачы М. Ч. Иргиттиң башкарганы 21 пассажирлиг, АА 758 17 RUS күрүнеиң бүрүткел дугаарлыг «КАВЗ-3976» маркалыг рейс автобузу Бии-Хемни кежир кежигниң дожунче үне халдып келген.

Орук шимчээшкининиң Дүрүмнерин хажыдып, чолаачы кежигниң бетинге пассажирлерни дүжүрбээн. Кежигниң ортузунга автобус чайындыже кирген. Пассажирлер автобустан бот-тускайлаң үнүп келген болгаш камгалап алыкчылар кээп турда, автомобильдиң кырынга турганнар. Агаарның соогу казыыр 33 градус. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ Эргелелиниң болгаш Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада Кол эргелелиниң ажылдакчылары когараан кижилерни Кара-Хаак суурга чедирген. Ийи кижи өлген, оларның өлгениниң чылдагаанын тодарадып турар.

Кызыл хоорайдан 13 километр черде чыдар кежигни Кызыл кожуун чагыргазының 2005 чылдың декабрь 19-та №119-р айтыышкыны-биле ажыглалга хүлээп алган болгаш оладып 10 тоннадан аар эвес чүк сөөрткен транспорт хөлгелерин эртерин чөпшээреп каан турган. Сагындырыг орук демдектерин тургускан.

Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый сайыдының оралакчызы Н.О. Даңзының база Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ Эргелелиниң начальниги Э.О. Хаажиктиң 2006 чылдың январь 19-та Кызыл—Черби автооруктуң участогунда Бии-Хемни кежир кышкы кежигге болган орук озал-ондааның фактызының дугайында информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Орук агентилелинге (Сиорпас) 2006 чылдың январь 23-ке чедир Кызыл—Черби автооруктуң участогунда Бии-Хемни кежир кышкы кежигге оюп эртер автоорукту Тыва Республиканың Орук агентилелиниң «Бойдустуң хай-халаптарының уржуктарын узуткаары» деп үүлүнде көрдүнген акша-хөреңгилериниң күселибиле тудар.

3. Кызыл кожуунну чагыргазынга (Ооржак) орук-транспорт озал-ондаанга өлген кижилерниң орнукшудулгазын организастаарынга дуза кадарын сүмелээр.

4. Кадык камгалал яамызынга (Күдерек) орук-транспорт озал-ондаанга когарааннарны эм аймаабиле хандырар.

5. Тыва Республиканың девискээринде дош кыры-биле кежиглер таварыштыр транспорт хөлгелериниң озал-ондак чок эрттирилгезин хандырарының талазы-биле хемчеглерни бадылаар (кошкан).

6. Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада Кол эргелелинге (Байыр-оол) Бии-Хемни кежир кышкы кежигге кижилерни камгалаарынга идепкейлиг киришкен ажылдакчыларны шаңнаар дугайында айтырыгны шиитпирлээр.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының контроль эргелелинге онаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың январь 21-де № 50 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринде дош кыры-биле кежиглер таварыштыр транспорт хөлгелериниң озал-ондак чок эрттирилгезин хандырарының талазы-биле

ХЕМЧЕГЛЕР

№	Хемчеглер	Хуусаалар	Харыысалгалыг кижилер
1.	Хайгаарал органнарын кииришкирип тургаш дош кыры-биле кежиглериниң (Кара-Хаак, Дерзиг-Аксы, Эйлиг-Хем) дагын катап шинчилелин чорудар	2006 чылдың январь 20-25	ОБЯ-ның ТР-де БХКИ-зи, ОХКА-ның ТР-де Эргелели, ТР-ниң ИХЯ-зының ОШАЧКИ-зи, ТР-ниң Орук агентилели, кожууннар чагыргалары
2.	Кежиглериниң техниктиг хайгааралын боттандырар	доктаамал	Ондар Д.Ч.
3.	Инструкцияда болгаш өске-даа нормативтиг документилерде көрдүнген документацияның бар-чогун база ооң шын чорудулгазын контрольдаар	доктаамал	Ондар Д.Ч.
4.	ОДН 218.010-98-ке дүүштүр дош кыры-биле кежиглерни айыыл чок чоруктуң эргежок чугула дериг-херекселдери-биле дериир	эргежок чугула апарганда	Ондар Д.Ч.
5.	Кежигде орук демдектерин, өргеннерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни болурчогуур байдалга тудар. Орус болгаш тыва дылда сагындырыг бижиктерлиг калбак ыяштарны тургузар	доктаамал	Ондар Д.Ч., Антипин В.И.
6.	Дүн-хүн чок дежурныйлаашкынны организастаар	хүннүң-не	Ондар Д.Ч.
7.	Доштуң кылынын доктаамал хемчээр	Инструкцияга дүүштүр	Ондар Д.Ч.
8.	Эргежок чугула септелге болгаш профилактика ажылдарын өй-шаанда организастаар база чорудар	эргежок чугула апарганда	Ондар Д.Ч.
9.	Пассажирлер сөөртүр эргени берип турар чөпшээрелдиг чолаачыларга пландан дашкаар инструктажты чорудар	2006 чылдың январь	ОХКА-ның ТР-де Эргелели
10.	Дош кыры-биле кежиглер таварыштыр транспорт хөлгелериниң озал-ондак чок эрттирилгезин хандырарының айтыыларының талазы-биле семинарны эрттирер	2006 чылдың январь	ТР-ниң Орук агентилели, кожууннар чагыргалары, ТР-ниң ИХЯ-зының ОШАЧКИ-зи, ОХКА-ның ТР-де Эргелели, ОБЯ-ның ТР-де БХКИ-зи.

БЕРИМЧЕЛИГ АЖЫЛ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо ажыл амдыызында буу-хаа чоруп турар. Ынчангаш башкыларның, күрүне болгаш муниципалдыг школаларның удуртукчуларының мергежил деңнелин бедитпес болза, өөредилге айтырыгларын шиитпирлээри, ылаңгыя ооң инновациялыг хөгжүлдезин чедип алыры болдунмас. Үре-түннелдиг, чедип алдынып болур өөредилгениң шынарын болгаш деңнелин дыка бедидип болурунуң чаңгыс оруу –профессионал деңнелди бедидери. Ылаңгыя бодунуң практиктиг ажыл-чорудулгазынга амгы инновациялыг технологияларны, төлевилелдерни база программаларны калбаа-биле ажыглап тургаш, сорулгаларын чедип ап турар тускай мергежилдиглерни белеткеп өөредири чугула. Дүрген өскерлиичел бо информастыг делегейниң байдалынга өөреникчилерни чаңчыктырарының аргазын тып, өөредилгениң амгы чаа технологияларын ажыглаары бөгүнгү школаны модернизастаарының кол угланыышкыны болур.

Өөредилге албан чериниң информастыг байдалын тургузары онза чугула айтырыг бооп артпышаан. Аңаа хамаарыштыр бүгүле чугула үүлдер республикада тургустунган. ТР-ниң күрүне лицейинде, ТР-ниң кадрлар билиин бедидер болгаш эде белеткээр институтта Интернет-төптер ажылдап турар. Ынчалза-даа компьютер техниказы, спутник антенналары, электроннуг өөредилге курлавырлары, школаның автоматчыткан программа-биле эргелеп-башкарарының талазы-биле салдынган компьютер техниказы оранчок чедир ажыглаттынмайн турары хыналдадан илерээн. Башкылар башкылап турар эртеминиң аайы-биле эвес, а инновациялыг, шенелде ажыл-чорудулганың сорулгаларын шиитпирлээринге, хуу уг-шигниң өөредилгезин база сайзырап турар педагогтуг технологияларны шиңгээдиринге дуза хереглеп турар. Оон аңгыда башкылар методиктиг ачы-дуза чедирер черлерден боттарының авторлуг программаларын дериринге, сайзыраңгай хевириниң кичээлдерин ажылдап кылырынга болгаш оларның сайгарылгазын чорударынга, кайы-бир сайзыраңгай система азы технологияны шилип алырының талазы-биле дузаны манап турар. Сайзыраңгай модельдиң база комплекстиг тускай сорулгалыг программа-биле база эртем-методиктиг ажыл-биле школаны эргелеп-башкарарының чаа структуразын тургузары, өөредилге чорудулгазын дифференсастаары, өөредилге программаларының экспертизазын чорудары, өөредилгениң болгаш өөреникчиниң ниити сайзыралының деңнелиниң диагностиказы онза чидиг айтырыглар болуп артпышаан.

Бо бүгүнүң ужурунда республиканың эртем-биле бадыткаттынган, педагогиктиг практиканың өзүп турар хереглелдеринге харыылап шыдаар методиктиг ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдери бирги чергениң чугула айтырыы апарган.

«Мурнады хөгжүдер национал төлевилел «Өөредилгени» боттандырарынга республика бюджединден 18560 муң рубль көрдүнген. Муниципалдыг бюджеттерден – 5352 муң рубль. 2006 чылда акшаландырыышкын-биле быжыглаттынмаан үүлдерге херек түн – 25905 муң рубль болуп турар.

Шаңнал-макталга төлептиг школа коллективтери хөй, олар чогаадыкчы арга-биле каш чыл бурунгаар-ла ажылдап эгелээн. Ынчангаш шаңнал-макталга, тиилекчи болурунга төлептиг. Ынчалза-даа документация болгаш кичээнгейге алыр бүгү көргүзүглерни долу негелде езугаар долдуруп, шуптузун ыяк кылдыр четчелеп, негелде езугаар кылбас болза, үгле ол дээш эң эки ажылдыг школалар безин шаңналче эртпейн барып болур. Ол айтырыгны удуртукчулар онзалап өөренип көрүп, кылыры чугула дээрзин илеткелчи демдеглээн.

Национал төлевилелдиң амыдыралга боттаныышкыны дорту-биле хамааржыр ТР-ниң өөредилгезиниң компьютер техниказы-биле хандырылгазының дугайында дыннадыгны Тыванын күрүне лицейиниң директору Т.О.Санчаа кылган. Оон алгаш көөрге, ТР-ниң өөредилгезиниң информатика программазы республиканың 2005-2010 чылдарда өөредилге программазының кезээ болуп турар. Тус программада көрдүнгени езугаар информатизастаашкын национал төлевилел «Өөредилгениң» угланыышкыны-биле дүгжүп турар.

Национал төлевилелдиң сорулгалары тодаргай: өөредилгениң бедик шынарлыын чедип алыры; өөредилге технологияларын шиңгээдири. Ону чедип алыры-биле ап чорудар кол хемчеглер: электроннуг өөредилге курлавырларын тургузары, компьютер дериг-херекселдерин Интернет четкизинге кожары.

ТР-ниң күрүне лицейиниң баазазында өөредилге информастыг төп ажылдап турар, ол Интернет-төптүг. Республикада байдалды алгаш көөрге, 61406 өөреникчиге хамаарыштыр 1354 компьютер техниказы бар. Ортумаа-биле алырга, бир компьютерни 45 өөреникчи ажыглап турар, а дүрүм езугаар бир компьютерни 15 өөреникчи ажыглаар ужурлуг. Кожууннар аайы-биле алырга, байдал мындыг: эң-не багай байдал Кызыл хоорайда: бир компьютер 108 өөреникчиге онаажып турар база Тере-Хөл кожуунда бир компьютерде – 89 өөреникчи. Өске кожууннарда компьютер-биле хандырылганы тускай таблицага көргүзүп таныштырган.

Республиканың 30 школазы спутник-биле хүлээп алыр станцияларлыг, чоокку үеде оларның санынга беш школа немежир. Амгы үеде Интернет четкизинде Кызылдың тос школалары коштунган.

«Мурнады хөгжүдер национал төлевилел «Өөредилгениң» информатизастаашкыны» деп угланыышкын-биле 2006 чылда РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызы конкурс езугаар республика школаларынга 3,6 млн. рубльдиң техниказын бээр. Тус хемчеглериниң акшаландырыышкыны федералдыг болгаш республика бюджединде көрдүнген. Өөредилгениң шынарын экижидер дээш РФ-тиң болгаш ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамылары эвээш эвес акшаны компьютер техниказынче үндүрүп турары билдингир. Ынчалза-даа компьютерлериниң техниктиг байдалын чогумчалыг тургузар айтырыгны школалар боттары шиитпирлээр апаар. Школаларда ону болдурар арга чок, үгле дизе тускай белеткел эрткен кадрлар чок, олче үндүрер акша-төгерии-даа чок.

Өөредилге ажылдакчылары ТР-ниң кадрлар билиин бедидер болгаш эде белеткээр институдунуң курстарынга чаа информация технологияларын өөренип ап болур арга турза-даа, үгле 92 кижи өөренгенин айытса чогуур. Компьютер техниказының ажыглалынга чугула херек өөредилге курстарынга каш-ла борбак кижи өөренген болуп турар.

Башкылар боттарының ажылынга мультимедиа чепсектерин ажыглап турарының дугайында медээ чок. Ынчалза-даа бо талазы-биле ажыл чоруттунмайн турар дээр болза, шын эвес апаар. Башкыларның хөй кезии электроннуг техниканың компакт дискилерин кичээлдеринге ажыглап турар. РФ-тиң Өөредилге яамызының программазының дузазы-биле көдээ школаларга салган антенналар 13 программаларны хүлээп ап, ажылдап турар.

Бистиң республикада өөредилгениң эргелеп-башкарылгазында компьютер техниказының ажыглалы куду деңнелде болуп турары харааданчыг. Үгле Өөредилге болгаш эртем яамызы база ийи өөредилге албан чери сайт ажыдып алган. 3 өөредилге чери электроннуг журналдыг бооп турар.

Бо айтырыгны түннеп чугаалажып тура, ТР-ниң Чазааның ажык хуралынга компьютер-биле башкы бүрүзү ажылдап өөренген турар ужурлуг дээрзин чугаалашкан. Ынчангаш школа директорлары, удуртукчулар башкыларның ол талазы-биле билиин бедидер ажылды холга алырын дааскан. ТР-ниң кадрларның билиин бедидер болгаш эде белеткээр институдундан аңгыда, ТКУ-нуң баазазында тускай лабораториялар-лыг информатика кабинеттеринге база башкылар билиин бедидип болурун ук дээди өөредилге чериниң ректору Г.Н.Дубровский чугаалаан. Бир эвес ТКУ-нуң шыырак тускай мергежилдиглериниң дузазын алыксап турар школалар бар болза, ону ректорат дамчыштыр шиитпирлежип, дугуржуп ап болур. Кажан ол дуза өртектиг болур бе азы халас бе дээрзиниң дугайында айтырыг тургустунуп келирге, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды П.А.Морозов халас өөредип бээр ужурлуг деп харыылаан. А ТКУ-нуң ректору бо шагда кандыгдаа ажыл халас болбас ужурлуг дээн. Ынчалза-даа дугуржуп ап болурунуң аргазы барын ол айыткан.

Бо хүннерде чер-черлерде национал төлевилелди амыдыралга боттандырып эгелээри-биле ажылчын комиссиялар болгаш бөлүктер тургустунуп эгелээн. Ындыг комиссия ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызында база тургустунган. Ук комиссияның кежигүннери кожуун, сумуларже үнүүшкүннерни кылып эгелээр деп турар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Январь 26–Бүгү-делегейниң Каайлы ажылдакчызының хүнү

БЮДЖЕТТИҢ КОЛ ХАНДЫРЫКЧЫЗЫ

Бүгү-делегейниң Каайлы албаныныңажылдакчылары январь 26-да боттарының профессионал байырлалын 23 дугаар демдеглээр. Чогум-на 1953 чылдың ол хүнүнде Каайлы кады ажылдажылгазының Чөвүлелиниң Брюсселге эрткен баштайгы тургузукчу конференциязынга Европаның 17 күрүнези киришкен болгаш Каайлы кады ажылдажылгазының дугайында конвенцияны хүлээп алган.

Ук Чөвүлелди 1994 чылдың октябрьда Бүгү-делегейниң каайлы организациязы кылдыр эде тургускан, ооң кол сорулгазы болза, делегей садыглаашкынынга болдунар-ла салдарны чедирери, каайлы чорудуушкуннарын бөдүүнчүдери болгаш таарыштырары. Бөгүн ооң составында делегейниң 160 хире чурттары кирип турар, оларның үлүүнге делегей садыглаашкынының 90 хире хуузу онаажып турар. Россия Бүгү-делегейниң Каайлы организациязынга 1992 чылда кирген. Бүгү-делегейниң каайлы ажылдакчыларының байырлалының бүдүүзүнде Россияның Каайлы албанының ажылдакчылары боттарының чоруткан ажылдарының чамдык түңнелдерин үндүрген. Олар боттарының салган сорулгаларын күүсеткен. Эрткен 2005 чыл Россияның каайлы ажылдакчыларынга элээн дүшкүүрлүг эртсе-даа, улуг ажылдарны боттандырган. Онза кичээнгейни каайлы органнарының бизнес-биле кады хөделиишкиннерин быжыглаарынче угландырган. Бо ажылды албан езузунуң консультация хевириниң принцивинге үндезилеп чоруткан. Чижээ, РФ-тиң федералдыг Каайлы албанының удуртукчузунуң оралакчызы Леонид Лобзенконуң дыңнатканы болза: «2005 чылдың дургузунда каайлы албаны бизнес-биле чүгле боттуг харылзаа тургускан эвес, харын херек кырында ооң төлээлери-биле «чаңгыс хемеге» ажылдап эгелээн. Каайлы албаны Россияның федералдыг бүгү структураларының аразында эң ажык ведомство чери апарган». Каайлы чорудугларын дүргедедиринге хамаарышкан чаа технологияларны нептередирин уламчылаан, сайзыраңгай электрон херекселдерин калбаа-биле ажыглап турар. Күрүне кызыгаарын чогумчудар, каайлы инфраструктуразын тургузар ажылдарны уламчылаан.

Каайлы албаны федералдыг бюджеттиң орулгаларының доктаамал үндезини апарган. Сөөлгү чылдарда ооң төлевирлери бюджеттиң орулга кезээниң 30-ден 40 чедир хуузун ээлей берген.

2005 чылда бюджетче ийи триллион ажыг рубльди шилчиткен. Ол дээрге каайлы төлевирлери бюджеттиң орулгалар кезээниң 42 хуузу бооп турарын херечилеп турар. Төлевирлер өзүлдезин чүгле даштыкы садыг өзүлдези, нефть өртээн улгаттырары-биле эвес, харын каайлы чорудугларын бөдүүнчүдүп, информация технологияларын сайзырадып, бараннарны бүрүткээриниң шын болурунга контрольду шыңгыырадып тургаш, чедип алган.

Каайлы албаныныңажылының ажыктыы канчаар өзүп турарын дараазында саннар херечилеп турар: 2005 чылда Каайлы албанынга салган рубль бүрүзү 83 рубль беримчени, а каайлы ажылдакчызы кижи бүрүзү күрүне орулгазынга 33,5 млн. рубльди киирген бооп турар.

Тыванын Каайлы албанының ажылдакчылары эрткен чылын эки ажылдааш, федералдыг бюджетти тургузарынга боттарының үлүүн киргеннер.

2005 чылда Тыванын Каайлы албаны федералдыг бюджет орулгаларынга 26,5 млн. рубль ажыг каайлы төлевирлерин киирген.

Тыванын каайлызының даштыкы садыг операцияларының хемчээли АКШ-тың 4,9 миллион доллары, ооң иштинде экспорт—3 миллион доллар, импорт—1,9 миллион доллар болган. Эрткен чылын импорт көргүзүүн колдуунда кондитер фабриказынга технологтуг дериг-херекселдер бээриниң күсели-биле боттандырган болза, бо чылын республиканың даштыкы садыынга чаңчыл апарган бараннар—кожавыс Моолдан кирип турар эзт, мороженое колдаан.

Тыванын каайлызының ажылдакчылары контрабанда болгаш өске-даа эрге-хоойлу хажыдыышкыннары-биле демиселге багай эвес түңнелдерни чедип алган. Чижээ, 2005 чылда административтиг хажыдыышкыннар талазы-биле 77 кеземче херектерин оттурган, бо дээрге ооң мурнундагы чылдаазындан 1,7 катап хөй бооп турар.

Каайлы ажылдакчылары чыл дургузунда Тыва Республиканың даштыкы-экономиктиг ажыл-чорудулгазын хөгжүдер перспективаже угландырган, ол болза чоок кожавыс Моол-биле кады ажылдажылганы калбартыры, кызыгаар чоогунуң кожуннарынга садыглаашкынны чогумчудары, даштыкы-экономиктиг керээлерни чарары чижектиг ажылдар-дыр.

Наталья МОНГУШ,
Тыва Каайлы албаныныңкүрүненің кол каайлы инспектору.

АМГЫ БАЙДАЛ МЫНДЫГ

Бараннарның каайлы даңзызын тургузарда санитар-эпидемиология түңнелдерин азы күрүне бүрүткелиниң дугайында херечилелди тургузары эргежок чугула дээрзин Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле федералдыг албанның удуртукчузу Г.Г. Онищенко 2005 чылдың август айда негээн. Үлетпүр бөлүүнге хамааржыр бараннарга санитар-эпидемиология экспертизазы чорудары нарын айтырыг бооп турар. Санитар-эпидемиология түңнели—республикаже киир сөөртүр бараннарның санитар нормаларынга дүгжүп турар дээрзин бадыткап турар документ болур, ону Россияның хереглелдерге хайгаарал лабораториязының түңнелин езугаар бээр.

Бо талазы-биле амгы үеде тургустуна берген байдал мындыг. РФ-тиң каайлы кодекизинге дүүштүр бараннарны киир азы үндүр сөөртүрүнүң каайлы бижиктерин санитар-карантин, фитосанитарлыг, ветеринар болгаш өске-даа хевирлерге күрүне контролюн боттандырган соонда бээр. Бараннарны Россия Федерациязының каайлы девискээринче киирерде азы оон үндүр сөөртүрде оларны федералдыг азы өске-даа эрге-хоойлу актыларынга үндезилеп тургузар. «Ажыл-чорудулга (ажылдар, ачы-дуза чедирери) хевирлеринге, продукцияларга, төлевилел документилеринге санитар-эпидемиологтуг экспертиза дугайында» хереглекчилерниң болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар федералдыг албан чериниң 2005 чылдың ноябрь 21-де дужаалын езугаар Моолдан киир сөөртүп турар бараннар (бажың эт-севи, пөстер, чоорганнар, идик-хеп, орун-дөжек херекселдери болгаш өске-даа үүлдер) санитар-эпидемиология түңнелдерин алган турар ужурлуг. Тыва Республикада санитар-эпидемиология түңнелдерин Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле федералдыг албанның (Россияның хереглелге хайгаарал албанының) Тывада девискээр эргелели берип турар, ооң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 116, телефону 5-66-38. Санитар-эпидемиология экспертизазы чорударда чугула негелде болза бараан бүдүрүкчүлериниң документилери ыяап-ла турар ужурлуг, ынчангаш хамаатылар даштыкы чурттардан бараннар садып алырда, эргежок чугула бүгү документилерни алган турар. Россияның девискээринче бараан сөөртүп киирерде алыр документилер болза: продукцияның айыыл чогун бадыткап турар документ; бараанны бүдүрген чурттуң бараан айыыл чок дээрзиниң дугайында сертификады, ону харыылаар албан чери бээр; санитар-эпидемиология экспертизазы кылырынга эргежок чугула санныг продукция хевирлерин шилип алганының актызы; хереглел (азы сава) этикетказы; юридиктиг албан черин күрүненің чаңгыс аай даңзызынга киир бижээн дугайында херечилелдің хоолгазы; продукцияны сөөртүр керээ азы керээ дугайында медээ болгаш өске-даа. Бараннарны бүдүрген чурттуң документилерин орус дылга очулдурган, доктааткан чурум езугаар бүзүреткен турар.

Оон аңгыда, кызыгаар чоогунда кожуннар төптеринге (Эрзин, Хандагайты, Самагалдай суурлар) үлетпүр бөлүүнге хамаарышкан бараннарга санитар-эпидемиологтуг экспертиза чорудар талазы-биле Россияның хереглелге хайгаарал лабораторияларын тургузары бо хуннуң чугула айтырыы апарган.

Шын тургускан санитар-эпидемиологтуг түңнелдерни көргүскен таварылгада, Россия Федерациязының каайлы девискээринче бараннар сөөртүрүнге кандыг-даа шаптык турбас.

Б.М. САЛЧАК,
Тыва Каайлы албаныныңкүрүненің кол каайлы инспектору.

ТР-НИҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫ ДЫҢНАДЫП ТУР

«2006 чылда «Тываэнерго» ААН-ниң үндүрүп турар чылыг энергиязынга тариф тургузарының дугайында» 2005 чылдың декабрь 28-те № 21 ТР-ниң Тарифтер талазы-биле албанның доктаалы 2005 чылдың декабрь 31-де № 79 «Шын» солунга техниктиг частырыглыг парлаттынган. (**Редакциядан:** частырыгны ук албан боду болдурган).

Доктаалдың № 1 капсырылгазынга эдилге киирген хевири.

2006 чылдың декабрь 28-те № 21 Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаалынга № 1 капсырылга.

2006 чылда «Тываэнерго» ААН-ниң үндүрген чылыг энергиязының таривиниң структуразы.
(Тарифти немээн өртекке үндүрүглер чокка көргүскен).

Хереглекчилер бөлүү	Шупту хереглекчилерге тариф, рубль./Гкал	«Тываэнерго» ААН-ниң үндүрүп турар чылыг энергиязының единицада өртээ			«Тываэнерго» ААН-ниң четкилеринге чылыг энергиязын дамчыдарының талазы-биле ачы-дузаның өртээ		«Чылыг четкилери» ККБ-ниң четкилеринге чылыг энергиязын дамчыдарының талазы-биле ачы-дузаның өртээ	
		Чаңгыс ставкалыг тариф рубль./Гкал.	Күжү дээш ставка рубль./Гкал./шакта, айда	Энергия дээш ставка рубль./Гкал.	Ажаап тудар талазы-биле ачы-дуза төлевири рубль./Гкал	Ажаап тудар талазы-биле ачы-дуза төлевири рубль./Гкал./шакта, айда	Ажаап тудар талазы-биле ачы-дуза төлевири рубль./Гкал	Ажаап тудар талазы-биле ачы-дуза төлевири рубль./Гкал./шакта, айда
Бюджет хереглекчилери	446,3	368	52800	182,56	24,3	6928,1	54,0	15395
Өске хереглекчилер	446,3	368	52800	182,86	24,3	6928,1	54,0	15395

Конкурс

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЭЭН

2005 чылда-ла Тыва Республикага чарлаан «Эң эки инновация төлевилели» деп конкурстуң түңнели үнген.

Конкурска эртем институттарының, бүдүрүлгелериниң, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының база энергетика, көдээ ажыл-агыйның, информатика албан черлериниң төлээлери болгаш специалистери киришкен. Туризм болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының талазы-биле төлевилелдер бир дугаар кирген.

Конкурска 13 коллективтиг, 10 чаңгыс-чаңгыс авторларның ажылдары кирген. Ооң иштинде 10 төлевилел бүдүрүлге, 13 төлевилел хандырылга айтырыгларынга кылдынган. Эксперттерниң саналдарын езугаар төлевилелдерни болгаш инновация программаларын түңнеп, шилиир комиссия 10 ажылды эки деп үнелээн. Бүдүрүлге талазы-биле төлевилелдерден бирги черни Юлия Сергеевна Очурнуң «Чер адааның өртүнүң чылыын ажыглаарынга Ээрбек суурнуң чоогунга теплица комплекизин тударының таарымчалыг байдалдары», Сергей Иванович Дамдынның «Үр чылдыр печкалыг туристер өглери» деп ажылдары ээлээн. Хандырылга талазы-биле төлевилелдерден Виктория Викторовна Кууларның «Кунгуртуг суурга ыяш одап ажылдаар газ генераторлуг электри станциязының тудуу» база Чейнеш Викторовна Елаеваның «Өг» деп аалчылар комплекизи» деп ажылдары бирги черже кирген.

Бистиң корр.

Национал төлевилелдер

КОМИССИЯ АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Чоокта чаа ТР-ниң Чазак Төвүлелиниң хуралынга «Кадык камгалал», «Өөредилге», «Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер» болгаш «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп национал төлевилелдерни боттандырарының чурумунуң дугайында дүрүмнерни бадылаан. Үстүнде адаан национал төлевилелдерни удуртур кылдыр хамаарылгалыг яамыларның сайыттарының бирги оралакчыларын бадылаан.Бо национал төлевилелдер Россияда чоруп турар экономиктиг реформаның кол ооргазы болур дээрзин ТР-ниң Чазаа баш удур сагындырып, ол талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып эгелээн.

«Таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп республиканың национал төлевилелин удуртур кылдыр ТР-ниң Чазааның хуралындан ТР-ниң Тудуг болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый яамызының сайыдының бирги оралакчызы **Майоол Дакпай-оолович Монгушту** төмүйлаан.

Бөгүн чурттаар оран-сава дугайында айтырыг чидии-биле тургустунуп турар, бо талазы-биле национал төлевилелди канчаар боттандырарының дугайында кысказы-биле чугаалап бээрин Май-оол Дакпай-ооловичиден диледим:

—ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының чанында ТР-ниң Чазак Аппарадының структуразында национал төлевилелдерни удуртур эргелел тургустунган. Бис колдуунда ол эргелелдиң удуртулгазы-биле ажылдаар апаар бис.

2006 чылдың январь 13-те №6 «2006-2007 чылдарда чурттакчылыг черлерниң муниципалдыг район, хоорай округтарын таарымчалыг болгаш социал чурттаар оран-сава-биле хандырары» деп программаны сайгарып көөр талазы-биле ажылды организастаарының дугайында Тыва Республиканың Чазааның айтыышкыны-биле тус черниң муниципалдыг тургузугларының киирип келген программазын сайгарып көөр талазы-биле комиссияның составын бадылаан. Ол комиссияны мени удуртур кылдыр айтып каан. Ында ТР-ниң Чазак Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезиниң эргелелиниң начальниги Б.Д. Байыр-оол, «Тыва Республиканың чурталга чээлизиниң ипотека талазы-биле агентилел» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң начальниги А.Л. Лопсан болгаш хамаарылгалыг яамыларның оралакчы сайыттарындан баштадыр 8 кижиден комиссия тургустунган.

«2006-2007 чылдарда чурттакчылыг черлерниң муниципалдыг район, хоорай округтарын таарымчалыг болгаш социал чурттаар оран-сава-биле хандырары» деп тус черниң муниципалдыг тургузугларының киирип келген программазын комиссия ТР-ниң Тудуг болгаш чурталга-коммунал ажылагый яамызы, ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлде болгаш ТР-ниң Саңхөө яамылары-биле кады сайгарып көөрүн организастап чорудар.

Бо хүннерде тус черниң программаларын сайгарып көөрүнүң графигин тургускан. Тодаргайлап көргүзерге мындыг: 2006 чылдың январь 17-де Кызыл хоорайның болгаш Бии-Хем кожууннуң «2006-2007 чылдарда чурттакчылыг черлерниң муниципалдыг район болгаш хоорай округтарының таарымчалыг болгаш социал чурттаар оран-сава-биле хандырары» программаны сайгарып чугаалашкан. Бо чылдың январь 20-ге чедир шупту кожуннарга ол программаны сайгарып чугаалажырының хүнүн, шагын айтып каан. Ооң акшаландырыышкынының дөстери амдыызында республика, кожуун, суму бюджединден тургустунары көрдүнүп турар.

Муниципалдыг тургузугларның киирип келген программазыбиле республиканың «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» национал төлевилели тургустунар. Амдыызында программа кандыг байдалдыг тургустунарын даап чугаалаары болдунмас. Комиссияның талазындан кожууннарның, чурттакчылыг суурларның иштики курлавырларын тус черниң муниципалдыг тургузуглары-биле дугуржуп тургаш, таарымчалыг программаны ажылдап кылыр дээш тодаргай хемчеглерни ап чорудар апаар.

Национал төлевилелди боттандырар талазы-биле Россия Федерациязының Чазаандан улуг кичээнгейни салып турар болганда, бо программаларның күүселдези шыңгыы контрольдуң адаанга турар. Ооң күүселдезинге чүгле Чазак эвес, тус черниң бот-башкарылга органнары дорт хамаарылгалыг.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының курлавыр фондузунуң дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында

2006 чылдың январь 19 № 34 Кызыл хоорай

Республиканың көрдүнмээн хереглелдерин акшаландырарын чурумчудар, республика ужур-дузалыг кол угланыышкыннарны болгаш хемчеглерни боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының курлавыр фондузунуң дугайында Дүрүмну бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың февраль 10-да № 174 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чазак Даргазының курлавыр фондузунуң дугайында Дүрүмнүң 1.2 пунктузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) үшкү болгаш дөртү абзацтарны дараазында эдилге-биле номчуур:

«ниити республика ужур-дузалыг юбилей хемчеглерин эрттиреринге холбашкан көрдүнмээн чарыгдалдарны;

республиканың юбилей демдектерин белеткээринге холбашкан көрдүнмээн чарыгдалдарны»;

2) алдыгы абзацты дараазында эдилге-биле номчуур:

«Тыва Республиканың хоойлужудулгазының норма-эрге-хоойлу актыларының чыындыларын үндүреринге холбашкан көрдүнмээн чарыгдалдарны»;

3)чедиги абзацка дараазында утканы немээр:

«хамаатыларга бир удаа шаңналдар болгаш бир удаа материалдыг дузаламчы көргүзер төлевирлер» дээш, оон ыңай сөзүглел езугаар.

2.Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2005 чылда Тыва Республиканың эң дээре инновация төлевилели конкурсту эрттиргениниң түңнелериниң дугайында

2006 чылдың январь 19 № 37 Кызыл хоорай

«2005 чылда Тыва Республиканың эң дээре инновация төлевилели конкурсту эрттиргениниң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың июль 26-да № 865 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың инновация программаларының болгаш төлевилелдериниң шилип алыр база экспертиза кылыр комиссиязы 2005 чылда Тыва Республиканың эң дээре инновация төлевилели дээш конкурсту эрттирген, аңаа коллективтиг 13 болгаш хууда 10 төлевилелдер кирген, оларның 10-у бүдүрүлге адырыныы, 13-жү ачы-дуза көргүзер адырныы, тодаргайлаарга, кадык камгалалындан — 3, өөредилгеден—1, үлетпүрден—6, информация технологияларындан—3, көдээ ажыл-агыйдан—2, энергетикадан—3, культурадан—1, чурталга-коммунал-ажыл-агыйындан—1, туризмден—2 төлевилелдер кирген.

Конкурска эртем институттарының, бүдүрүлгелерниң, өөредилге, кадык камгалалының төлээлери, а ол ышкаш энергетика, көдээ ажыл-агый, туризм, коммунал ажыл-агый адырларының специалистери киришкен. Туризм болгаш коммунал ажыл-агый адырлары конкурска бир дугаар киришкен. Россияның Эртемнер академиязының СС-тиң бойдус курлавырларын комплекстиг шиңгээдип алырының Тывада институду, Тыванын Көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институду, Тыванын күрүне университеди, «Саян-Сервис» КХН болгаш өске-даа черлер боттарының төлевилелдерин киирген. «Хөй квартиралыг бажыңны хандырар талазы-биле компания эргелекчизин тургузары» деп төлевилелди хууда киржикчи Андрей Донгак киирген.

Инновация программаларын болгаш төлевилелдерин шилип алыр, экспертиза чорудар талазы-биле комиссия кежигүнериниң үнелеп көрген түңнелдерин болгаш аңаа хаара туткан эксперттериң сүмелээнин езугаар конкурска киирген 10 төлевилелди эң дээре деп көрген.

Инновация төлевилелдерин улам бурунгаарладыр, кожууннарда экономика адырларынга инновация төлевилелдерин хөгжүдер, республиканың эртем-өөредилге албан черлериниң болгаш биче бизнес бүдүрүлгелериниң кады хөделиишкиннерин хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.2005 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың инновация программаларының болгаш төлевилелдерин шилип алыр болгаш экспертиза чорудар талазы-биле комиссиязының шиитпири-биле чөпшээрежир.

2.2005 чылда эң дээре инновация төлевилели дээш конкурс тиилекчилериниң даңзызын бадылаар.

3.Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызы Тыва Республиканың эң дээре инновация төлевилели дээш мурнундагы конкурстарга киришкен, инновация төлевилелдериниң болгаш бизнес-саналдарның дугайында медээлер баазазын тургузар, Тыва Республиканың кожуннарынга болгаш адырлар аайы-биле яамыларынга болгаш ведомстволарынга инновация ажыл-чорудулгазын идепкейжидер талазы-биле хемчеглерни алыр.

4. «Республиканың эртем-инновация төвү» деп коммерцияга хамаарышпас партнер специалистери-биле кады 2006 чылдың февраль 1-ге чедир Тыва Республиканың Инвестиция паспортунга киирери-биле база инвестиция ажыл-чорудулгазының айтырыгларынга хамаарышкан делегей болгаш россий хемчеглерге киириштирери-биле ажылды чорударын инновация төлевилел-тиилекчилериниң удуртукчуларынга болгаш чогаадыкчыларынга сүмелээр.

5.Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6.Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезиниң эргелеринге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың эрге-байдалында турар күрүнеиң өөредилге албан черлериниң уставтарын бадылаар Чурум дугайында

2005 чылдың декабрь 29 № 1474 Кызыл хоорай

«Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да № 3266-1 Хоойлузунуң 13 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың эрге-байдалында турар күрүнеиң өөредилге албан черлериниң уставтарын бадылаары-биле киирген Чурумну бадылаар.

2.Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге яамызы, Тыва Республиканың профессионал эге өөредилге талазы-биле агентилели үстүнде айыткан Чурумну күүседири дээш контрольду боттандырар.

3.Муниципалдыг өөредилге албан черлериниң уставтарын бадылаар Чурум дугайында норма-эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын тус чер бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

4.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар А.БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың декабрь 29-та № 1474 доктаалы-биле хүлээп алган

Тыва Республиканың эрге-байдалында турар күрүнеиң өөредилге албан черлериниң уставтарын бадылаар дугайында ЧУРУМ

1.Бо Чурумну «Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 13 үүлүн боттандырар, хамаатыларның өөредилге-билиг чедип алыр эргелериниң күрүне магадылалдарын хандырар сорулга-биле ажылдап кылган болгаш Тыва Республиканың эрге-байдалында турар күрүнеиң өөредилге албан черлериниң (моон ыңай албан черлери дээн) уставтарын бадылаар Чурумну тодарадып турар.

2.Тургузуп турар албан чериниң устав төлевилелин Тыва Республиканың Чазааның шиитпирин езугаар бадылаар ажылчын бөлүктүң составы ажылдап кылыр. Ажылчын бөлүктүң составынга тургузукчунуң, республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының база албан черлериниң беш кижиден эвээш эвес санныг төлээлери киржип болур.

Албан чериниң уставынга өскерилгелерни болгаш немелделерни албан чери боду азы ооң тургузукчузу киирип болур.

3.Албан чериниң ажылдап кылган уставының төлевилелин ажылчын бөлүктүң удуртукчузу тургузукчуга бадыладыры-биле номерлеп, көктээн сес экземплярга киирер.

4.Албан чериниң уставынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер апарза, уставка удуртукчу болгаш тургузукчунуң юризи ат салыр.

5.Албан чериниң уставынга өскерилгелер болгаш немелделер киирген устав төлевилелинге ат салган таварылгада (бир эвес олар республика өнчүзүнге хамааржыр болза) өске эргежок чугула документилерни дугуржуру-биле Тыва Республиканың Өнчү эргелеп-башкарар агентилелинге (моон ыңай агентилел дээн) киирер.

6.Агентилел чери албан чериниң уставынга киирген өскерилгелерни болгаш немелделерни 14 ажыл хүнүнден орай эвес хуусаада дугуржуп, чугаалажыр. Албан чериниң уставынга киирген немелделерни болгаш өскерилгелерни ооң бирги арнынга ат салып, бадылаар, Тыва Республиканың өнчү эргелеп-башкарар органының таңмазын салыр.

7.Устав төлевилелинге Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларга чөрүшкек үүлдер тыпты берзе, ындыг үүлдерни амгы күштүг хоойлужудулгаларга тургузукчу азы албан чери дүүштүрер хүлээлгелиг.

8.Албан чериниң уставын амгы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр.

9.Албан чери уставты бүрүткээн хүнден 10 хонук иштинде Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызынга дараазында документилериниң хоолгаларын киирер:

— албан чериниң уставының нотариуска бүзүреткен хоолгазы (өскерилгелери болгаш немелделери-биле кады);

— албан черин күрүнеден бүрүткээн дугайында шиитпири;

— албан черин үндүрүг органының учедунга тургускан дугайында херечилел.

10.Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы албан черлериниң уставтарының даңзызын тургузар (өскерилгерер болгаш немелделер-биле кады), аңаа айтыр үүлдер болза:

— ооң уставынга дүүштүр, албан чериниң ады;

— албан чериниң юридиктиг болгаш херек кырында адрестери, өске-даа эргежок чугула медээлер.

РОССИЯ – хөй нацияларның күрүнези

РФ-тиң составында янзы-бүрү чүдүлгелиг хөй национал чоннар чурттап турар. Россия — нациялар саны-биле делегейде бирги черде турар күрүне. Россия улуг империя турар үеде-ле ынчаар тургустунган.

Амгы үеде Россияда 80 дылдарда өөренип, өөредип турар, 69 дылдарда солун-сеткүүлдерни парлап үндүрүп, 59 дылдарда радио-телевидение дамчыдылгазын чорудуп турар. Россияда 10 муң национал хөй-ниити организациялары бүрүткеттинген, 309 национал культура төптери база найырал бажыңнары тургустунган. Россияда 500 профессионал болгаш национал театрлар, 20 муң музейлер бар, музейлерниң кезии тус черниң чурт-шинчилел музейлери болуп турар.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин национал дылдар өөренир школаларны, класстарны ажыдар айтырыгны өөренип көөрүн, национал театрларны, музейлерни Россияның хоорайларынга, суурларынга ажыдарының талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээрин сүмелээн. Россияның Чазааның чанында федералдыг болгаш национал-культура автономия айтырыгларын шиитпирлээр консультация чөвүлелин тургускан.

Чүс-чүс чылдарда соңгу чүк этностарының күжениишкини-биле Арктика цивилизациязын тургускан. Ынчалза-даа аңаа огулуг үнелелди бербээн болуп турар. Ону хандыр өөренип шинчилээр үе келген деп бодаар мен.

Бөгүн АКШ безин индейлерни «баштайгы нация» деп, а боттарын — Европадан көшкеш, Америк дипти эжелеп алган эжелекчилерниң салгалын — «ийиги нация» деп санап миннир ужурга таварышкан-дыр.

Россияның төөгүзүн алыр болза, Сибирь база соңгу чүк Россия империязының девискээри болу бергенде, аңаа чурттап чораан биче буурай чоннар империяның составынче кирген болуп турар. 1822 чылда орус хаан Сибирь чоннарының амыдыралын таарыштыр тургузар дугайында чарлык үндүрген.

Совет үеде соңгу чүктүң үндезин чоннарынга деткимче көргүзер ажыл эки чоруп турган. Эде тургузуушкун, реформа чылдарында оларның байдалы нарыыдап, бергедей берген турган. Ылаңгыя эвээш санныг биче буурай этностарга аар үүле таваржып эгелээн. Россияның чаа Чазаа ону билип, өөренип көргеш, чаа хемчеглерни ап эгелээн болуп турар. Чижээлээрге, 1991-1995 чылдарда Соңгу чүктүң биче буурай чоннарының экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезиниң программазын хүлээп алган. 2000 чылда Соңгу чүктүң биче буурай үндезин чоннарының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң программазы хүлээп алдынган. 2001 чылда база катап Соңгу чүктүң биче буурай үндезин чоннарының 2011 чылга чедир экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң федералдыг программазы хүлээп алдынган.

Ынчалза-даа ол программаларның чүгле 6-30 хуузу күүсеттинип турары харааданчыг. Соңгу чүктүң биче буурай чоннарынга 30 этностар хамааржыр. Олар Россияның 27 регионнарында чурттап чоруур (маңаа Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк база хамааржыр). Соңгу чүк этностарының ниити саны 200 муң кижи, оларның аразында эң хөйү ненецтер — 34 муң, эң эвээжи — ороктар, олар 179 кижи болуп турар.

Бистиң Тываны алыр болза, сөөлгү чизе езугаар республикада 305,5 муң кижи чурттап турар, оларның 236 муңу — тывалар. Бис биче буурай чон аразында кирбээн, а улуг нациялар аразында база чок, оозун бодааргa, ортузунда туруп турар бис. Чылдан чылче чоннуң саны өзүп турар. 1989 чылдан эгелээш алыр болза, чоннуң санынга 34 муң кижи немешкен. Сөөлгү чылдарда тыва кижиниң хей-аъды, сүлдези, чоргааралы бедип турар. Ынчалза-даа, тыва кижиниң ортумак назыны дыка куду болуп турар. 2004 чылда эр кижиниң ортумак назыны— 48,8 хар, херээжен кижиниң— 60,4 хар болган. Чылдагааны— багай, хоранныг, шынар чок арага ижип турарында дээр мен. Ооң ужурунда, кижиниң баары, бүүректери үрелип каар. Кандыг-бир аарыгдан аарааш, элекке «кызыл-дустай» бээр-дир ийин. Кижиниң ортумак назынының талазы-биле Япония делегейде бирги черде туруп турар. Ында эр кижиниң ортумак назыны— 77 чыл, херээжен кижиниң — 82 чыл. Япония арага ишпес нация деп санадып турар боордур. Америк эртемденнерниң шинчилелин езугаар алырга, элээн каш чүс чыл эртерге, биче буурай чоннар чиде бээр, чер кырынга чурттaлга солун эвес, чалгааранчыг болу бээр-дир. Ынчангаш, биче буурай чоннарны арттырып, камгалап алыры-биле улуг нациялар баш удур хемчеглерни алыр ужурлуг деп санап турарлар.

Бистиң тыва чонну алыр болза, шаанда даштыкы эжелекчилерге дарладып, базындырып чораан эвээш санныг тывалар Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ачызында дүрген өзүп эгелээн. Ону академик Ю.А. Аранчынның номундан билип ап болур. Чижээлээрге, тывалар 1918 чылда 48 муң турган, 1924 чылда — 51,4 муң, 1931 чылда — 64,9 муң, 1940 — 74,6 муң, 2002 чылда — 236 муң кижи апарган.

Тозан чылдарның эгезинде улуг ССРЭ дүшкен, ооң соонда Россия база буступ чаштай бээриниң кырында келген турган. Орус нация күрүнени тургузуп турар өзек нация болганда, күрүнени камгалап ап шыдаан. Амгы үеде байдал турумчуп экижээн. Амгы үеде хөй нациялыг Россия күрүнезинге өске айыыл диргелип келген болдур ийин. Ол чүл дизе, скинхедтер дээр дөңгүр баштыг, фашистерниң демдээн чеңинде астып алганнарның расистерниң идеологиязын ажыы-биле ажыглап турар апарганы-дыр. Чамдык судьялар, шагдаа ажылдакчылары оларны херекке албас, тоовас, хулиган херек деп санап турарынга таарзынмас-тыр мен. Ындыг экстремисчи шимчээшкиннерге, бөлүктерге удур Россияда хоойлу хүлээп алдынган. Ындыг расисчи организацияларны ол хоойлу хоруп каан болгай. Ынчалза-даа олар ук хоойлуга чагыртпайн, боттарының салбырларын регионнарда чажыды-биле тургузуп ап турарлар. Ооң кол чылдагааны — реформа чылдарында аныяк салгалды политикадан, идеологиядан хоорук кылдыр кижизидип каанында дээр мен, аныяктарга политика, кандыг-даа идеология херек чок деп суртаал салып каапкан чүве. Ам өске идеология ол аныяк кижилерниң бажының мээзин «чаалап» алганы ол-дур. Политика чедир билбес, идеологиязы чок аныяктарны өске идеологияже кый деп, суртаалдаарга, олар ынаар баргаш, хөй нациялыг орус күрүнеже чөңгээлеп, өске сөөк кижилерни ыяш мерге-биле соп, эттеп турар апарганы дээрге-ле, күрүнеге айыылдыг апарганы ол болуп турар. Хөй националдыг Россияга аныяк салгалды шын кижизидери чугула-дыр.

Арбычыга ДАРЖАА,
күш-ажылдың хоочуну.

ХОМУДАП ЧОРУУРЛАР

Сүт-Хөл кожуунуң девискээри Хакасия-биле кызыгаарлашкак Көжээ деп улуг хемниң үндезин чурттакчызы, ам-даа ында чурттавышаан, сезен харның эжиин ажып алган, күш-ажылдың болгаш тылдың хоочуну, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» Эзер-оол Бойдааевич Ооржак улуг ССРЭ-ниң дугайында чугаа-соот читкенден бээр он беш чыл чеде берди. Ооң буступ дүжеринге кымнар буруулуг болганыл? Ону чүгле мен эвес, өске кады кожаларым база айтырарлар, аңаа харыыдан «Шын» солунну дамчыштыр бээриңерни улуу-биле диледивис деп менден дилээн чүве.

Сен ону чүге сонуургай бердиң дээн, мээң айтырыымга,ооң харыызы база солун болган.ТАР-ның барыын кожууннардан садып алганы хөй малын ССРЭ-же үндүр сүрерде белеткээр, мал сүрер ажылчын күштү четчелээр улуг бүдүрүлге черин Көжээ баазазы дээр. Шынап-ла, ол 1934 чылдан эгелеп ажылдааш Кызылга, Кызыл-Мажалыкка мал хүлээп алыр эзт комбинаттары тургустунгуже чедир ажылдаан. Ооң эргелекчизинге үр чылдарда ажылдаан кижини И.И. Зубарев дээр. Ол моолдап, тывалап арыг чугаалаар,тываларның адап алганы-биле Алдын-Диштиг дижир.

Ооң фронтудан 1945 чылда келгеш чугаалаан чугаазын Эзер-оол Бойдааевич мынчаар сактып чугаалады. Чаа-дайын төнгенде Алдын-Диштиг эргелекчивис катап ажылдап чедип келген. Баазаның ажылчыннары орус, хакас дээш, кымнарны чок дээр.Ооң чугаазын дыңнаар дээш улус шыкты долдур олурупканда, чугаазын мынчаар эгеледи:

— Мен силерни, силер мени көрүксей бергениңерни билип тур мен. Харым улгатканы-биле дайылдажып турар шериг кезээнче барбайн, Кызыл Шеригниң окчепсээн бүдүрер заводка ажылдап турдум. Ажыл кончуг берге. Хонукта ынча бомба, снаряд дээш, Сталин башкының адын салганы онаалга-даалгалар болур. Ол дээш дүн-хүн чок ажылдаар. Аъш-чем безин хемчээлдиг. Сорулгавыс дүрген-не дайын тиилелгелиг доостур болза дээр, ол-ла. Дайылдажып-даа турар, тайбың ажыл-иште-даа кижилерниң күзел-соруу чаңгыс. Немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаап тиилээри... Улуг ССРЭ-ниң маадырлыг улуг Кызыл Шерии, бүгү совет улус Ада-чурттуң Улуг дайынын тиилээн. Тайбың күш-ажылче киргенивис ол. ССРЭ-ге күш чедер күш ам делегейде чок —деп, Алдын-Диштиг чугаазын доосту.

ССРЭ-ниң хамаатылары болуп чурттап, ажылдап чордувус. Шупту чүве деңдески эки турган-на болгай деп Эзер-оол Бойдааевич хомудап чугаалап орары шын болбайн канчаар. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин «ССРЭ-ниң буступ дүшкенинге хомудавас кижиниң үрээ чок, а катап тургузар дээн кижиниң бажы чок» диген-не болгай. Ындыг болганда, Россияның чедиишкини дээш чурттаар бис.

Бир-тээ чугаа ССРЭ-ниң буступ дүшкенинде болганда, ийи кол үүлге доктааза ажырбас боор. Бирээде, аштырбас, тиилеттирбес күштүг ССРЭ-ге удур үүнү кылыр бис деп АКШ-тың Күрүне секретары турган Ален Даллес 1945 чылда мындыг коргунчуг планны ажылдап кылгаш чарлапкан. Литература болгаш уран чүүл, киноларга күштеп-күчүлээшкинни, садизмни (кижини аартып, хилинчектеп тургаш, аңаа күзел ханып, таалаары), өскерликчи, самыын садар чоруктарны, национализмни көргүзүп тургаш, совет улустуң угаан-медерелин төөредир. Ол бүгү салдынган эчис сорулганы күүседиринге бүгү алдынывысты, бүгү материалдыг күжүвүстү, өскээр чугаалаарга, сая-сая долларны ол эчис сорулгавысты чедип алыр дээш үндүрер бис дээн.Ооң дорт күүседикчилери АКШ-та институттар, чажыт албан черлери ажылдап эгелээн.

Ол планның өмээржидикчилери Михаил Горбачев ССРЭ-ниң улуг албан-дужаалынга келгенде, улам күштелген. Оларның сыгап тургаш чедип алганы ССРЭ-ниң буступ дүшкени, аңаа хамчык аарыгны арттырып каанын бөгүнгү амыдыралывыстан көрүп тур бис.

Ийиде, сөөлгү чылдарда ССРЭ-ни удуртуп-баштап турган ажылдакчыларывыстың назыхары ССРЭ ышкаш ындыг улуг күрүнени удуртуп-баштаарынга ыракта дүүшпейн барган. СЭКП Төп Комитединиң секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даргазы Л.И. Брежнев 76 харлыында эрттир удуп калды. Ону солаан Ю.В. Андропов 68 харлыг аарыг, ону улаштыр солаан К.У. Черненко 74 харлыг база аарыг турду. Ол ийиниң аразы үүгле чыл ажыг болган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң даргазы А.А. Громыко 80 харлыында пенсиялаайн деп билдириишкин бижээн. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы А.Н. Косыгин чеден хар оранчок ажа берген турду. Ажыы-биле чугаалаарга бойдустан чаяап каан назынынга чагыртпайн, эргедужаалче чүткүүшкүннүң түннели ССРЭ-ни буурап дүжүреринге чедиргени ол.

Назы-хары аныяк-даа болза, ССРЭ ышкаш улуг күрүнени удуртуп-баштаарынга белеткел эртпээн М.С. Горбачевту 1985 чылда эрге-чагырганың дээди чадазынче элээн каш аңаа удурланыкчыларлыг кылдыр соңгуур тургаш, СЭКП Төп Комитединиң чаңгыс-ла кижиге доктааганы улуг чазыг болган.

Михаил Сергеевич улуг албан-дужаалга соңгуткаш, апрель пленумунга ССРЭ-ниң беш чыл планнарының сөөлгү чылдарда үүге чедир күүсеттинмейн барганын илеткел тургаш, бир эвес мени ам хүлээп алган ажылда бар четпестер дээш буруудады бээр болза, мээң мурнумда ажылдап турган кырган-дижеңнерже чууй кааптар мен... Бир эвес Горбачевтан өске кижи болза, социалистиг ниитилелдиң келир үезиниң шылгараңгай эртемденнери Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң эртемге үндезилеттинген өөредиин уламчылаар дээш теория болгаш практика талазы-биле ажылдаар турган.

Ооң хүн бүрүде аксындан дүшпес чугаазы үүгле «Эде тургустунуушкун». Чүл ол дээрзиниң дугайында билир кижи-даа чок турду ийин. 1987 чылдың октябрьда СЭКП Төп Комитединиң пленумунга Горбачевтуң эгелээни «Эде тургустунуушкунну» СЭКП Москва хооркомунуң бирги секретары турган Борис Ельцин «оон чүү-даа үнмес, ооң чедип алыр дээн эчис сорулгазы-даа чок хоозун чүве-дир» деп шыңгыы шүгүмчүлел кылырга, Төп Комитеттиң кежигүннери аңаа деткимче бербээннер. Аңаа амыраан Горбачев, Ельцинни ажылындан үндүрүпкен.

Шынап-ла, эде тургустунуушкун деп чүл ол? Ону кылырынга кайы-хире үе-хуусаа херегил, ону кымнар удуртуп-баштаарыл, комиссияның даргазы кымыл деп чүвени кымның-даа билбези шынна болгай. 1988 чылдың июньда СЭКП-ниң партия конференциязы болган.Ол кончуг улуг шуулганга Горбачевтуң удуртулгазының чылдарында ССРЭ-де байдалдың нарыыдаанын, Горбачевчу «Эде тургустунуушкундан» чүү-даа үнместей бергенин конференцияга келген делегаттар шыңгыызыбиле шүгүмчүлээннер.

Баш удур планныг Горбачев, оон чайлаары-биле хамык-ла чедер-четпестерни бистиң аравыстан шагда-ла төре-аралчып чоруй барган улустарның кырынче чууй каап туруп бээрге, база-ла Борис Ельцин: «Оларны чеже-даа шүгүмчүлээш, олардан чүнү-даа эгидип ап шыдавас сен, Михаил Сергеевич» дээн. Ол саналга катчып деткээн кижи, ССРЭ-ниң Польша Улус Республикада Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини, СЭКП Төп Комитединиң кежигүнү В.И.Бровиков болган. Ол 1990 чылдың март пленумунга Горбачевтуң «Партияның партийжи организастыг ажылында чаартылгаларга хамаарыштыр алдагдалдарын эдеринче угланган» шыңгыы шүгүмчүлелди база кылган. Дөгейленчек Горбачев ооң шыңгыы түннел үндүреринин улуу В.И. Бровиковту ажылындан хостаан. СЭКП Төп Комитединиң хөй санныг кежигүннеринден ол саналды деткээн кижилерниң чок болганынга ам-даа хомудап чоруур мен.

ССРЭ-ниң буступ дүшкени дээш, ооң хамаатылары болуп чурттап чораан иштикиде болгаш даштыкыда келир үе дээш сонуургалдыг чон, сагыш-сеткилиниң ханызындан хомудап чоруурун массалыг информация чепсектери: радио, телевидение, солун-сеткүүлдерни дамчыштыр дамчыдып берип турарынга байыр чедирер ужурлуг бис.

«Үе-шагның эргилдези үр-ле хевээр турар эвес, үнүш-бойдус хөрзүн-даа бол, үргүлчү-ле солчур болгай». Улуг ССРЭ база катап олудун эзлей бээрин кым билир...

Сегбе ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Үе болгаш кижилер

СҮЛДЕЗИ БЕДИК ЧОРЗУН

Ортумак школаны дооскаш, Шолук-Аксы сүт-бараан фермазынга учетчиктеп, мал эмнелгезинге санитаркалап ажылдааш, аныяк оол Идамчап Каганович ыдыктыг шериг албанын Хабаровск хоорайга артиллерия,оон ракета кезээнге үш чыл эрттирген. 1941 чылда төрүттүнген, шеригже келдирткен оолдар манап, ноябрь айда чанар ужурга таварышкан. Ол зениттиг ракеталар шыгжаар черниң эргелекчизи хүлээлгелиг, салбыр начальниги турган.

Сержант эргелиг халажып келген аныяк эрни «Нарын» колхозтуң баштаар чери тудугга ажылдадып каан. Григорий Чоодуевич Ширшин дарганың адазы, үнү чок Лагбуужап Кинчик суглар Шолук-Аксы фермазының бажыңнарын тудушкан. Ынчан хол хирээлери-биле чудуктан манза ыяштарны үндүрүп, бажың тудар материалды белеткеп турган. Эки ажылдаан дээш отчеттуг хуралда шаңнадып-мактаткан. Тускай мергежил чедип алыры-биле Идамчап Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң чаа-ла ажыттынган механизация салбырынга өөренип киргеш, 1967 чылдың апрель айда дооскаш, техник-механик мергежилди чедип ап, «Нарын» совхозка инженер-механик албан-дужаалга ажылдай берген.

Идамчап Федорович ажылдап турар үезинде Нарынның автопарыгы эки дериттинген турган. Вал чондурар, өрүмнээр машина-тракторнуң кывар-чаар материалының хемчээлин тодарадыр станоктарны ажыглалга киирип, ажыл-агыйның машина-техниказы колдуу шимчеп, септелгезин өй-шаанда чорудуп турган.

Амыдыралының аайы-биле Эрзинче көжүп келгеш, арга-арыг ажыл-агый чериниң өрт-химизация станциязының даргазынга ажылдай берген. Ажылдап турар мергежилиниң аайы-биле дээди эртем чедип алыры-биле кызымаккай аныяк ажылдакчыны Тес-Хем арга-арыг ажыл-агыйының директору Дерме Чигеевич Доржу Красноярск хоорайда Сибирьниң технология институдунуң арга-арыг ажыл-агыйының факультединче өөредип киирген.

1975 чылдың июнь 12-де институтту дооскаш, дээди эртемниң дипломун холга алгаш, Эрзин лесничествозунуң даргазынга томуйлаттырган.Ол ажыл-агый черин 25 чыл удуртуп келгеш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Ажылдап турганының дугайында чамдык сактыышкынын ол меңээ сонуургатты:

— Кызыгаарда турар ажылагыйлыг чер боорга, оон материал-техниктиг баазазын быжыглап эгеледим. Ажылдаар контора, 10 хире машина гаражы, улуг хемчээлдиг чыжыргана, тоорук шыгжаар өрээлдерлиг, айыыл-халаптан камгаланыр тускай улуг, ханы оңгарны дерип кылган складты туттурдум. Ийи аал чурттаар 5 бажыңнарны кончуг кыска үениң дургузунда туттуруп доостуртувус.

Ажыл-агыйларга 10 ажыг кыштагларны тудуп, ажыглалга киирип бергеш, чылдың-на «Чаа орук», Ленин аттыг совхозтарга 100 ажыг тонна сигенни белеткеп бээр турдувус.

Ол үеде лесничествонуң ажылы хөй талалыг турган. 60-70 чылдарда чурттакчы чонга, албан организация черлеринге чыл санында 3500-4000 кубометр токпак ыяшты, тудуг ыяжын белеткээш, эккеп дүжүрүп бээр турган.

Чыжыргана, тоорукту кайызын-даа 4-5 тонна чедир белеткээш, дужаар, дыт чочагайының үрезинин база чыыр план берип каар, ону ыяап-ла күүседир дээш ажылдаар.

505565 гектар девискээр чер Эрзин лесничествозунга онаажыр, ону арга даамалдары хуваажып алгаш харыылаар.350 муң га черде арга-арыг үнген, чылдың-на 50 гектар девискээрге дыт ыяштың аныяк өзүмнерин олуртуп, ону ажаап-тежээр. Дагның бажынга болгаш эдээнге чедир 50-50 метр черге ыяш белеткеп кезер ужурлуг чүве.

Мээң ажылдап турган үемде өртке удур чер-черлерге 20 хире дружиналарга 300 чыгыы санныг кижилерни хаара тудуп, 10 ажыг автомашинаны, 40 шаа аттарны, хөй санныг дериг-херекселдерни белеткеп алыр турду. Өртке удур суртаал ажылын чорудуп, чон ортузунга лекция, беседаны доктаамал малчыннарга, көдээ ишчилерге чедип барып, тайылбырлап бээр. Өрт өжүреринге чон аажок идепкейлиг киржип турганын амдаа сактып чор мен.

Кадрлар өөредилгезинче чогуур кичээнгейни салып турган. Лесничествога ажылдап турган дыка хөй аныяктар арга-арыг талазы-биле тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин доосканнар. Андриан Додук («Убса-Нур ыйгылаажы» заповедник директору), Доржа Нурзат, Валерий Көшкендей, Валерий Самбуу, Денис Көкей, Артем Бегзи (ам аравыста чок), Сергей Кыргыс дээш, өске-даа аныяк кадрлар бар. В.Көшкендей, В.Самбуу Санкт-Петербургка, Москвага болуп эрткилээн арга-арыг ажылдакчыларының съездилериниң делегаттары болуп чорааннар.Үр үеде ажылдап келген Роки Шойзун, Владимир Куулар, Алексей Кыргыс, Владимир Далай болгаш өскелерни-даа демдеглээри меңээ өөрүнчүг. 20 ажыг чыл ажылдаан Дугар Додук аныяктарның идегелдиг дагдыныкчызы чорду.

Ажылдап турган үемде дузалал ажыл-агыйны база тудуп турдувус. 100 ажыг ангор өшкүнү Сүт-Хөлден садып эккелгеш, 3-4 чыл иштинде 350-400 баш чедиргеш, Тес-Хем арга-арыг ажылагыйын Балгазынга каткан үеде, Самагалдайже өшкү малды аппарган-дыр ийин.

Ынчангы субботниктерге лесничествонуң ажылдакчылары идепкейлиг киржип, Эрзин суурнуң чаагайжыдылгазынче онза кичээнгейни салып, Бай-Хаактан тарып олуртуру-биле хөй-ле терек ыяшты эккеп берип турдувус.

Ажыл-агый талазы-биле арга-дуржулга солчуп, кожавыс Завхан аймакта Улаастайга чедип барып, дыт чочагайының үрезинин чыыр талазы-биле моол өңнүктерни өөредип-даа турдувус. Дыт чочагайының үрезинин август 20-ден сентябрь 20-ге чедир чыыр ужурлуг—дээш, Идамчап Федорович кыска чугаазын доосту.

Идамчап Федоровичиниң ажыл-агыйны удуртуп турган үезинде Эрзин ортумак школазының лесничествозу республикага дээре ажылдыгларның санынга кирип, 1984 чылда Бүгү-российжи көрүлдеге бирги черни ээлээш, шаңнадып-мактадып-даа турган, оон удуртукчу башкызы И.А. Ирин РФ-тиң Арга-арыг ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Идамчап Федорович — Эрзин суурда хөй-ниити ажылынга эң идепкейжилериниң бирээзи, ол Эрзин көдээ Совединиң 1982, 1987, 1995 чылдар үезинде үш чыыжының депутадынга соңгудуп, районнуң улусчу контроль комитединиң доктаамал кежигүнү болуп чораан. Эрзин школазының лесничествозун тургузуп, оон ажыл-чорудулгазынга практиктиг дузаны көргүзүп келгени дээш РФ-тиң Өөредилге яамызының Хүндүлел бижии-биле 1985 чылдың сентярбь 15-те, Арга-арыг ажыл-агыйының хүнүнде, шаңнаткан. Бүгүэвилелдиң чизезинге идепкейлиг киришкени дээш инструктор-контролер И.Кагановичиге ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлели 1989 чылда аас шаңналын чарлаан. «ССРЭ-ниң күрүнениң арга-арыг камгалалынга ак сеткилдиг бараан болганы дээш» 10,20,30 чыл болганының хөрек демдектери-биле база Россия Федерациязының Арга-арыг ажыл-агыйының федералдыг албанының Хүндүлел бижии-биле 1995 чылдың декабрь 5-те шаңнаткан.

Амгы үеде И.Ф. Каганович хүндүлүг дыштанылгазында. Ол өг-бүленің дузалал ажыл-агыйын тудуп, мал-маганын азырап, ажы-төлү, уйнуктары дээш сагышсырап чорза-даа, төрээн кожуунунуң, төрел ха-дуңма чонунуң хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, аныяк-өскенге амыдыралчы чагыг-сөзүн берип чоруур.

Идамчап Федоровичиге Шагаа таварыштыр байыр чедирип, кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайлыг, каткыхөглүг, сүлдези бедик чоруурун күзеп каалы.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Самагалдай суур.

(Чурукту өг-бүле архивинден алган).

Идамчап Федоровичиниң өг-бүлези.

Амыдыралга сонуургалы улуг

Бо чылын май 7-де үнген «Шын» солунга Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ССРЭ-ге дузаламчы кылдыр хөй акша, мал-маган берген даайым, орденниг Кара-оолдуң дугайында үүлде оон муң кара хоюнуң кадарчызы чораан Очур Төмүрович Иргиттиң ады база кирген үүве. Ам бо кижиниң дугайында кыска үүлүмнү номчукчуларга бараалгадып көрейн.

Урутнай биле Хүүтү кырган ада-иевистиң муң кара хоюнуң кадарчылары болгаш дузалакчылары оларның эрескежээ ийистери болур Салчак Кара-оол биле мээң авам Салчак Бораш аңгы амыдырал тудуп, өгленип-баштанып чоруй барган соонда, кырганнарга Иргит Очур дузалажып чораан. Өгбелеривистиң чурттап чораан чер-чурттунуң байдалы-биле Биче-Шуй, Ак-Өйүк, Доңгулдар шээр малга кончуг тааржыр, одар-белчиири делгем, кончуг чараш Бай-Талдың база бир чурумалдыг черлери үүве.

Кыжын Доңгулдуң хары кылын дүжер, кыштаг кадыр-берт черге турар болгаш тыва инектер одуруглардан тайып, чуглуп каар боорга, сарлыкты арбыдадыр өстүрүп чораан улус бооп-тур. Муң кара хою кыжын-даа, чайын-даа чер оттаар, оттап чорда көөрге, кара-кара дооскаралар чимзенип чораан дег үүве-ле болгай деп Очур хөөрээр. Ол үеде араттар малдың сула эдержилгезин эки чорудуп тургаш, хойну чазын төрүдер турганнар. Ынчан агаар-бойдус дыка чылыг апаар болгаш баштайгы от-сиген, хек-даваннар частып кээр турган. Муң кара хоюнуң чамдыызы оттап чорааш, черге оолдай бээр, төрүттүнген хураганнары иелери-биле кады хүнзеп, кежээ хой-биле кады коданче ээп кээрлер.

Тыва Арат Республикага болуп турган революсчу чаартылгаларны сонуургап, оон күүлүг чалгыынга алзып, оон киржикчизи болуп ол өзүп келген. Кажан сумуларга, арбаннарга, чайлаг школалары ажыттынып, араттарны үжүк-бижикке өөредип эгелей бергенде, Очур ол чугула ажылдан чыдып кагбаан. Бодунуң үе-черге өөрлери-биле кады Биче-Шуйнуң чайлаг школаларынга өөренип, эге билигниң эртем-сургуулун доозуп алгаш, өске кижилерни үжүк-бижикке өөредип, солун-сеткүүлдү чыылганнарга ыыткыр номчуп берип, чуртта болуушкуннарны чонга таныштырып турган. Ол ынчаар бижик билбес чорукту узуткаарынга үлүг-хуузун киирген.

1938 чылда ол Барыын-Хемчик кожуунуң школазынга Бай-Тайгадан кезек өөрлери-биле кады чедип келгеш, орта үшкү классты төндүр өөренген. Бай-Талдың Мозур кырынга школа шуудап ажылдай бээрге, аңаа ийи чыл улаштыр өөренген. Өөредилгеге сундулуг, сагылга-чурумнуг кижи боорга, Очурну чайын Чадаанада Тока лагеринче дыштандырып чоруткан.

Ол шагда нам, чазактың шиитпирлерин чонга чөп таныштырып, контрреволюстуг идегеттерге шамнадып турган Хемчик-оол, Дамчай сугларның «үүлгедиглеринге» хамаарышкан чыыштар, хуралдар удаадараа болуп, янзы-бүрү «дидир-дидирлер» аалдар аразынга тарап турган. Ындыг хуралдарга үжүк-бижиктиг аныяктарны Ленинчи аныяктар эвилелинге киирип ап турган. Очур бир хүн болган ындыг хуралга аныяктар эвилелиниң кежигүнүнге кирип алган. Тывага дайын үезинде алдын тывыжын көвүдедири-биле алдын уургайынга ажылдаар аныяктарны база чыып турган үүве-дир. Бай-Тал сумузундан Очур, Сарыг-оол, Сендаш, Сайын-Маадыр, Чаргынчыг, Ак-Баштыг, Оюн-Билиг баштадыр он ажыг кижини Кызылче аткарган. Кызылга келирге, оларны Дарданың, Нарынның алдын уургайларынче тарадып чорудупкан. Очур алдын казарынга мергежип, мурнакчы, эки сагылга-чурумнуг кижилерниң санынга кирген.

Ол шериг албанын Тыва Арат Республиканың революстуг шериниң отрядынга эрттирген. Шериглерниң кылбас, киришпес ажылы-ла чок дээр. Оран-чурт, корум-чурум, кызыгаар камгалалы, ажыл-агыйның янзы-бүрү ажылдары дээш, чок-ла үүве чок...

Дайын төнген соонда ол Туранга турган көдээ ажыл-агый школазын, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун доозуп алган. Баштай Сталин аттыг колхозтуң бүгү малының бригадири, зоотехниги болуп ажылдап турган. Кажан колхозтарны совхозтар кылдыр каттыштырган соонда, Бай-Тал «Тээли» совхозтуң салбыры апарган. Очур ук салбырның баштай зоотехниги, оон соонда удуртукчузу апарган. Аңаа пенсия үнгүже дээр ажылдаан. Ол күш-ажылчы үезинде он ажыг совхоз даргалары-биле ажылдаан. Оларның аразында Тывага атсураа билдингир кижилер: Комбу, Шыдыраа, Кула, Кунгаа, Шөмбүл дээш, өске-даа удуртукчуларны адап орду. «Бай-Тал суурну үүге инек-даштар аразында тудуп каан чоор. Ында бодунуң адын бадыткаптар хөй талдар-даа чок. Өске черден келген улус кайгаар-дыр. Шаанда Тока дарга чорааш, Бай-Тал эвес, Бай-Даг дээр болза эки суурдур дээн дээр, ол ындыг бе?»—деп, айтырдым. «С.К. Тока бир дугаар маңаа келгеш, чон-биле ужуражып тургаш, оюн-баштак-биле ынча дээни шын»—деп, ол харыылады.

Эге баштай сумулар, арбаннар тургустунуп турган үеде амгы Бай-Талдың девискээринге ийи суму турган үүве-дир. Ынчан Бай-Талдың девискээри кайгамчык чараш чодургай бора-бора талдар, узун-суук ак өңнүг уннуг талдар, кызыл-хүрең өңнүг чатпагар талдар, анай-хаактар суурнуң арты-иштинге агып чыдар дөрт буга суунуң унун дургаар үнүп турган. Долгандыр — ногаан шык. Ол талдарның баштарынга куш уялары хөй турган. Хамык куштар аңаа чыглыр. Оон кадында чоок-кавы аалдарның янзы-бүрү өңнүг дагаалары ол талдар баарынга хонар.

Аскыр дагаалар эртен эрте чарыштыр эде бээрге, ана шуут үрер хөгжүм ойнай берген-биле дөмей. Хемчик арыында, кедээр дагларда айлаң-куштар оларга улажы бээр. Талдар аразы-биле агып баткан бугалар шупту балык боор. Оларны улус холдап, дузактап туткулап аар. Ындыг кончуг кайгамчык чараш чер турган. Сөөлгү чылдарда хамык сугну тараа шөлдеринче чайып эгелээрге, чоорту ол тал кургап, ирип төнген. Хамык инек-даштар, хой-даштар, сай шаанда улуг үер болганындан тывылган деп ол чугаалаар болду.

Очур Төмүрович Иргит хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, анаа олуруп шыдавас. Уруг-дарыының ажыл-агыйынга дузалажып, чай чок орар. Оон назыхары ам 85 четкен-даа болза, чуртунуң, чонунуң амыдыралынга сонуургалы хевээр. Хөй номчуттунар, холундан номдептер ыравас. Кара чажындан тура номчуп келгени «Шын» солуннуң номерлерин катап-катап номчуур. Ынчангаш бүгү чуртта үүү болуп турарын билип орар. «Бажыңдан үнер-ле боор, чедер чери солун садар киоск. Ол баргаш, тыва дыл кырында солуннарның шуптузун садып алган келир»—деп, уруу чугаалаар болду. Көрбээн үүвези чок кырганга быжыг кадыкшылды, ам-даа үр чурттаарын күзедим.

Виктор ДАНДАР.

Каа-Хем суур.

Эртемденге сөс

ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ

Кажандан эгелээнил?

Тывалар чогум кайы үеден бээр Шагааны байырлап эгелээнинин дугайында бижимел тывылбаан. Моолдар 1206 чылдан эгелеп Шагааны чаа чылдың байырлалы кылдыр эрттирер дээн Чиңгис-Хаанның чарлыын хүлээп алган.

«Тоолай чылында (1207ч.) Дзүчи он холдуң шериин алгаш, Шишкит хемге чедип келген. Дзүчи Ойрат, бурят, барга, урсууд, хабханас, ханхас, туба аймактарны эргезинче киирип алгаш, түмен кыргыс чуртунга чедип келирге, кыргыстарның нояннары эди, Инал, Алдиер болгаш Өле бег тегин каттыжып, ак хартыга, ак аът база кара киш сунуп, Дзүчи-биле ужурашкан» деп («Моолдуң чажыт төөгүзү», Новосибирск, 2003, арын 206) демдеглээн. Моон ап көөр болза, тывалар 1207 чылда Моолдуң империязынга бактаап кирген болгаш, ол үеден эгелеп Шагааны демдеглээр чоруктуң таваа салдынган деп болур. Бистиң тывалар эрте-бурун шагдан эгелеп Шагааны демдеглеп келгени улустуң аас чогаалында нептереңгей артып калган.

Шагаага белеткел

Тывалар Шагаага күстен эгелеп белеткенир. Күзүн сүт, чем доңар апарган үеде, шагаа быштаан кыскаш, доңурар. Шык курутту база шагааныы деп тускай салыр. Өреме, сарыг үс (саржаг), ак үстү база аастыг чүве амзаваан турда, дээжилей шагаага кадагалаар. Күскү кончуг доң араганы тиккеш, шагаада дээш суп каар. Чиш кылыр үеде ужа, төш, чарын, чода дээн ышкаш эттерни чазай кескеш, доңуруп алыр. Тывалар хой ужазындан аңгыда инек, сарлык, чылгы малды ужалап салыр чораан. Инектиң хендирбезин база шагаада дүлер эт-биле доңурар. Шагаа байырлалында инек хендирбезин хемдээш, ак чалама баглап, от бажынга салып каар. Ол аалга чолукшуп келген улус шайлап чемненген соонда, хендирбе сөөгүн буза шанчар мөөрей болур. Бир эвес хендирбени сыя шанчып шыдавас болза, ол аалга бирле эки чүвени кылып бээр. Суг чок болза, суглап бээр азы ыяжын чарып бээр ийикпе азы ырлап, хөөмейлеп бээр. Шагаа чоокшулап келгенде, аргалыг-ла болза, кижи бүрүзү чаа тоннар, довурзак бөрт, саар идикти даарадып, Шагаа хүнүнде кедер. Шагаа чоокшулап келгенде колдуу инек эзди-биле бууза, манчыны четчир кылдыр туткаш, доңуруп алыр. Шагаа боорзаа деп боорзакты далганга чигир саржаг холуп тургаш, быжырып белеткээр. Шагаа мурнунда өг-бүленің кижи бүрүзү арыгланып, чунуп, хирлиг хептерин чуп, орун-дөжек, чоорган, сыртыкты харга хактап, өгнүң довурак-доозунун арыглаар. Эрги чылдың хирчамы, доозун-довураа ол чылбиле кады арлыр ужурлуг. Шагаада чүгле эт-сеп арыг турар эвес, а кижиниң сагыш-сеткили база арыг турар деп тывалар сагып чораан. Ол чылын кым-бир кижи-биле аасбылаажып, алгыш-кырыш кылган болза, Шагаа мурнунда барып буруузун миннип, кайы-кайызыдаа кара чүве бодавас бооп, ботботтарын оочулап көөр (өршээп көөр) чорук бурунгу тываларның чуртталгаже көрүжүнүң бир онзагайы болур.Шагааны арыгсилиг, кадык-сергек, аас дыл чок уткуур болза, ол чылдың дургузунда ындыг болур деп көөр турган. Чээрби тостуң хүнүнде (ай аайы-биле санаар календарьның) өөнүң ыяжын аштап, өгнүң өрегезин дүжүрүп, силгип-хактаар болгаш ол хүн хам чалап, хамнадыр. Хам хамнаан черге баргаш келир чылгы эки-багын айтырып, сүзүглеп чалбарыыры — өг-бүленің баштыңы эр кижиниң бир улуг хүлээлгези.

Бүдүү хүнү

«Бүдүү» дээрге чаа ай эгелээриниң мурнуку хүн, ай көзүлбес дүннү ынчаар адап чаңчыккан. Бүдүү хүнү — Шагааның хамык белеткел ажылы доступ, ажы-төлдү өөртүр хүн. Ужа-төштү бүдүү хүнде быжырып белеткээр. Аъш-чемни арбын кылдыр быжыргаш, чемненир мурнунда бода малдың чодазын хемдээш, чара шаптарга, «бүдүү чарылды, бүдүү чарылды» деп ыыткыр айыткааш, чемненир. Бурун тывалар айны маңгыс сыырыпкан дижип, ол маңгыс бода малдың чодазынга чаштып чыдар, ону чара шаптарга, айны салыптар дижири бо чаңчылдан укталган. Бурун ай бүрүзүнүң бүдүүзүнде мындыг чаңчылды сагыыр турган. Бүдүү хүн чарылганда (эрте бергенде), ургларны хүндүлеп, тоттур чемгерер. Ынчангаш бурун бичии ургларның тоолдарда «Шагаа шагда бир тодар мен» дижир турганы ол.Тоттур чемгергеш, ургларны ойнадыр. Кажык чажырар, кажык адар, тывызык тывар дээн чижектиг оюннарны ойнаар. Ол чоок-кавыда тоолчу бар болза, бүдүү кежээзинде аалдың улузу бир өгге чыглып алгаш, тоолдадыр чаңчыл эрте-бурун шагдан бээр турган. Маадырлыг тоол ыдарга, ол аалдың бак чүвези ырап, хей-аъды көдүрлүп, кежик, буяны делгерээр. «Бак чүвениң аксы хагдынып, эки чүвениң эжии ажыттынар» деп көөр чаңчылдыг. Улуг хемчээлдиг тоолдар болза, бүдүү дүнну өттүр тоолдаар турган.

Шагаа хүнү

Шагааны тывалар соок кышты эртип, чылыг часка чолукканның байырлалы, эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуп алганының байырлалы, хар-назын немешкениниң байырлалы, чаа чылда өөрүшкү-маннайлыг эки чурттаарының байырлалы, сүрүг малы чыл кыштан онча-менди, хүр семис үнгениниң байырлалы, аал-аймак, ажы-төлүбиле амыр-менди чурттап орарының байырлалы, чаа чылдың баштайгы хүнү, частың башкы айының баштайгы хүнүн уткуп турар байырлалы кылдыр хаан, ноян, карачал, арат дивейн, калбак чон деңге байырлаар тыва чоннуң улуг байырлалы болур. Бурун тывалар төрүттүнген хүн демдеглевес турган. Шуптузунга Шагаа хүнүнде бир хар немежир болгаш, ол хүнну төрүттүнген хүнү кылдыр демдеглеп эрттирер турган.

Шагаа хүнү хүн үнер мурнунда шупту улус эрте туруп, чаа, кааскоя хевин кедип, сүттүг шайын хайындырып, хүн үнүп кээри билек, эжик аксынга саңын салып, шай, чеминиң дээжизин чер-дээрже чажып чалбарыыр. Бурун тывалар көшкүн турар шагда, аал бүрүзү шагаалыг турган. «Шагаа» деп даш-биле чыып кылган метр ажыг бедиктиг, 30 см хире диаметрлиг улуг саң дажын адаар. Шагаа кыштагдан 50-100 хире базым арыг-шевер черге турар. Шагаага улуг саңын салыр. Шагааны дескиндир 4 чүкке үш-үш ниити 12 биче саң салыр. Шагаага төштү өске бүгү чемниң дээжизи-биле кады өрттедип, Хүнге, Дээр-деңгерлерге, Чер-чуртунга чажып чалбарыыр.Чалбарыгны ол аалдың эң улуг назылыг кижизи чалбарыыр, өскелери эдерер. Чалбарып тургаш, чажыын чажып тургаш, Шагааны үш дескинер. Чалбарыг сөстери аңгы-аңгы-даа болза, колдуунда мындыг хевирлиг болур:

Ээ, бай Алдайым,
Хаан Көгейим,
Алгап четпес адырлыг,
Санап четпес салаалыг,
Кижи, малдың
хинин бүдүрген
Кежиктиг, улуг бай
Алдайым!
Хоргулчун баштыг,
Хорум эдектиг,
Сууртунуп үнген
чаш ыяштыг,
Сундулуп аккан агым суглуг,
Чарлып бүткен
чалым хаялыг,
Чайганып үнген чаш ыяштыг,
Ээ бай Алдайым,
Хаан Көгейим!
Эзер болган кертиктиг,
Эмиг болган сүүрлүг,
Адаанныыңга
адаанын бербээн,
Чаактыгга чаргызын бербээн,
Омак сүрлүг бай Алдайым
Бээр көрүп,
Бегире тынып көрүңер,
Багывысты базып чоргар,
Экивисти көдүрүп чоргар,
Эдээңерге эвилдиргер,
Колдууңарга хоргадаткар,
Кижи, мал хин бүдүн
Чыл кыштан аштывыс,
Буура чыл барды,
Бодаган чыл келди,
Ээ бай Алдайым,
Хаан Көгейим!
Эки чүве делгереп-ле
турар болзун!
Бак чүве бастынып-ла
турар болзун!
Балгажынга байыткан
бай Алдайым,
Довурааанга тоттурган
бай Алдайым!

Мынчаар чалбарып, шайының, сүдүнүң, тыва арагазының дээжизин, чажыын чашкан соңгаар шупту кижилер Чер, Дээрге чалбарып, үүдүп, үш катап тейлээр. Тейлээш, улус олурупканда, эң улуг назылыг кижизинден эгелээш, шупту улус чолугужар. Улуг назылыг кижиге аныяк улус барып ийи холунуң адаандан холун өрү көдүре аарак салып, чолукшужар. Чолукшуп болганда (соонда), шупту улус думчук таакпызының хөөргезин (ону янзы-бүрү өртек-үнелиг даштар-биле кылган турар) солчуп мендилежир. Аныяк кижи хөөргезин баштай сунуп мендилежир. Мендилежир сөзү чурумнуг:

Улуг бодуңар,
уруг-дарыыңар,
Аал-аймааңар,
Ажы-төлүңер,
Алышкы өөрүңер,
Алган эжиңер
Адыл малыңар-биле
Амыр-менди тур силер бе?
Шаг чаагай бе,
Шагаа чаагай бе?
Чаваа чалдыг,
Хураан кудуруктуг,
Бызаа балдырлыг,
Бодаган мөгенниг
Кышты эки эртиңер бе?
Эки кыштаан,
Эки чазап тур силер бе?

Бо сөстерниң соонда, улуг назылыг кижи думчук таакпызын чыттааш, дедир сунарда, мынчаар мендилээр:

Эки кыштааш,
Эки чазап тур бис.
Бодуң, ада-иең,
ажы-төлүң, алган эжиң,
Адаш өөрүң,
Акы-дуңмаң-биле
Чыл кыштан эки үндүң бе?
Шаг чаагай бе,
Шагаа чаагай бе?

Шупту улус аңаа Чер, Дээрге чашкан чажыг дээжиниң сартыын амзап чигеш, өг-өөнге барып, найырлап дойлаар.

Бурунгу тываларывыс шак мынчаар Шагааны күр чоннуң улуг байырлалы кылдыр бир ай дургузунда байырлап чораан. (Бо үүлде кирген аас чогаалдың чижектерин үгле Сенгел тываларының аас чогаалындан алган).

Г.ЗОЛБАЯР,
филология эртеминиң доктору.
Сенгел.

ҮҮНҮ БИЛЗЕ ЭКИЛ?

Байырлаар Шагаа мурнунда аал-коданын арыглаар, кидис, ширтек, кудус, барба, хепти харга хактап, силгиир. Багай үүлдерни ырадыры ол. Онзагай белеткел – аъш-чем кылыры. Хойнуң, бода малдың семис эъдин хырбачалаар, доңурган сүттү, быштакты, чодураалыг өөкпекти дээш, өске-даа аъш-чемни курлавырлаар.

Шагаада мендилежирин «чолукшужуру» дээр. Аалга келген улуг назылыг кижилер-биле менди солчурда, кадакты холунуң кырынга салгаш, улуг кижиниң холунуң адаа-биле кадакты солчур.

--Мал, ыт-куш сол-ла бе?

—Сол, сол.

—Оът-сиген, тараа-быдаа чаагай-ла бе?

—Чаагай-ла-дыр.

—Аарыг-аржык, думаа-ханаа өршээлдиг-ле бе?

—Өршээлдиг ийин – деп, мендилежип чолукшуур.

Даң бажында туруп келгеш, чемниң дээжизин улуг назылыг кижи төш баштадыр даш кырынга от салгаш олче салып өрттедир, чечен-мерген йөрээлдер сөглеп, эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуур. Байырлал хүнүнде улуг пашка чаглыг эътти доорааш, быдааны хайындырар. Шагаа дою ол. Соктаан тарааның дүктүг хевээн улуска салбас, ажыг божа кутпас. Кончуг шыырак эрлер чаглыг эът чиирингe бардамнап мөөрейлежир турган. Тиилекчи илерээрге, уттурганын чаг-биле чаар.

Шагаада чыраа, саяк аъттарын оолдар, ургулар мунуптар, кааскоя идик-хевин кедиптер. Мал кежинге ушкажыпкаш, дагдан чуңгулаар.

Дыттан чазаан хаак-биле бистиң чазаавыс Кавайлыг-Өдекке шииледир бадып турганым утпас мен. Артында-ла эзинниг! Кавайлыг-Өдекке шагаалаан улус аразынга арага ижип турган кижи черле көрүп көрбээн мен. «Аза суксунун» кым ижерил дижир чораан.

Шагаада Кавайлыг-Өдекке Донгак уктуг Сагаан-оол шыдыраачының өөнге кижи-даа арбынна! Өгнүң бир талазынга хөл-шыдырааны, өске талазынга бугашыдырааны ойнааш, олуруптарлар. Ийиги өгге даалы, кажык, чинчи чажырар оюннарны ойнаар. Бир өгге тоолга ынактар тоолчуну дыңнаар. Даңны атсы ыдып ора хонар. Уйгу чок дыңнакчыларны мактап чарлаар.

Даштыгаа ойнаар оюннар база-ла солун. **Хендирбе сый шанчары.** Баштайгы аалга ону сый шаап чадашкан болза, адаанга кадак баглааш, дараазында аалга уламчылаар. **Тевектээри.** Оң талакы буду-биле теп эгелээр. Ону узун тевиг дээр. Кижи көвей болза, узун тевигни чиңнээри-биле солуп болур. Чиңнээри дээрге, будун черге дээспейн тевери-дир. Ийи буттап олуй-солуй теверин дагыыры дээр. Аштырган тала тиилээн талага тевекти будунче октап бээрге, ону ырадыр теп, уттурган кижини човадыр. **Ча адары.** Чаны талдан чазааш, кирижээш, кургадыр. Үш согунну баш удур белеткеп алыр. Согун дорт болгаш үүглеп каан болур. Кара адып мөөрейлежир. Караны чазыг чокка аткан кижи тиилекчи болур. **Мерге.** Эвээш мерге-биле хөй дүрзүлерни шыйыгдан үндүр хаккан кижи тиилекчи болур.

Бо бүгүге хамаарыштыр саналым мындыг: аныяктар тыва оюннарны эки билбес боор-дур, ынчангаш оларны баш удур эки өөредир херек. Тыва хүреш, хөлшыдырааны кызыгаарлаан үебиле организастаза таарымчалыг хире. Ыр, кожамык, дүрген чугаа, тывызык дээн ышкаш мөөрейлерни база солун кылдыр эрттирери чугула.

Билен-оол МАНДЫЛ-ООЛ.
Баян-Кол. Оттук-Даш.

ДАГАА ЧЫЛЫНГА

Алдын-шокар дагаа,
Алдын-сарыг тараа.
Чаагай дүжүт чалгаан,
Чараш дагаа ырлаан.

Ку-ку-куук-куук,
Ку-ка-ре-ку!

Даштын дагаа эдер —
Даңгаар эртен турар.

Тараа барда – тодуг,
Дагаа турда – сергек.

Аяс хүнүм хүн-не!
Алдын тараа үн-не!
Ажыл-ижиң уламчыла,
Алдын дагаа, байырлыг!

Александр ШАГЖЫ.
Чыраа-Бажы суур.

ШЫДЫРААА

Арзылаң агай сес төлдүг,
Аг-шериг, аъттыг-хөлдүг,
Калбак, чымчак тергелерлиг,
Ак, кара тевелерлиг,
Кайгамчык бай дээрги ноян.

Ша, ту, сот дээн дыңнадыгдан
Шалып, быжыг камгаланыр,
Шала чоргаар аажылыг,
Маргыш, кылык, өжээн билбес,
Маажым, төлеп, сүрлүг ноян.

Чамбы-дипте чалыы, кырган
Чассыг салгал – кыстар, оолдар
Дээди угаан-медерелдиң
Депшилгелиг оюну дээр —
Делгереңгей шыдыраа ол.

Константин ХАНГАЙ.
Эрзин кожуун.

ЧАГЫГ

Ада-өгбе чажыттарны
Анаа-бир-ле сөглеп чорбаан.
«Онгу айны — октябрьны
Онзагайлап чиге айыткан.

Оолдар, кыстар куда-доюн
Онгу айда кылбазыннар.
Кара боорда ытка дөмей,
Халалыг деп шынын чарлаан.

Улуг улус сагылгазын
Уттупкаштың, тоовайн,
Өлүм-чидим ялазынга
Өскүссүреп, хинчектенген.

Частып үнген чечек ышкаш,
Чалыы назынның харааданчыын!
Хажыызында кады чоруур
Кара өлүмнүң өршээл чогун.

Аныяктар – салгакчылар,
Артап болбас ада чагыын
Аартык эвес, чүрээңерге
Астып алгаш, сагып чоргар!

Сарыг-оол КУУЛАР.
Кызыл.

ШАГААНЫҢ байырлал хемчеглери

Январь 29-та

10.00 шакта –«Херел» спорт залынга хүрешке команда аайы-биле Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаа.

16.00 шакта — «Саян» ансамблиниң «Шагаа-биле!» деп байырлал концерт программазы.

17.00 шакта — Улусчу чогаадылга бажыңынга «Ытка ынаныылы» деп программа.

21.00-05.00 шактарда — Тыванын хөгжүм-шии театрынга ТР-ниң Камбы-ламазының киржилгези-биле Шагаага тураскааткан номчулга.

23.00 шакта – Улусчу чогаадылга бажыңынга Шивалха Римпочениң киржилгези-биле Шагаага тураскааткан номчулга.

Январь 30-да

05.00 шакта— парк, эрик кыдыынга национал езу-биле Саң салыры.

09.00 шакта—Тыва Республиканың Чазак Даргазы «Цэчэнлиң» хүрээзинге.

09.30 шакта—«Чолукшуур» езулал.Тыва Республиканың Чазак Даргазы Кызыл хоорайның хоочун чурттакчызының өг-бүлезинге баар.

10.30 шакта—«Чолукшуур» езулал. Тыва Республиканың Чазак Даргазы болгаш яамылар, ведомстволар удуртукчулары киржир.

11.00 шакта—Арат шөлүнге «Изиг шайлыг өг».

11.00 шакта—Арат шөлүнге национал болгаш массалыг спортчу оюннар хемчеглери.

12.00 шакта—Арат шөлүнге театржыткан оюн-көргүзүг.

12.00 шакта—хөгжүм-шии театрынга национал оюннар.

13.00 шакта—«Башня» микрорайонга байырлалга тураскааткан янзы-бүрү оюннар.

14.00 шакта — В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Дүлгээзинниң аспаа» деп шии.

14.00 шакта—Улусчу чогаадылга бажыңынга национал оркестрниң байырлал концерти.

14.00 шакта— Улусчу чогаадылга бажыңынга уругларга оюн-көргүзүглер.

15.00 шакта— Ол чарыкта микрорайонга байырлалдың оюн-тоглаазы.

21.00 шакта— Тыванын күрүне филармониязынга «30 хардан өрү назылыгларның клуву» ажылдаар.

Шагаа байырлалын уткуштур чаа цнцп олурар 3 көк меңгилиг От маганоттуг Кызыл Ыт чылы-биле Силерге, Тывамның чонунга, сеткилимниң ханызындан байыр чедирип, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, найыралды күзедим.

Үш Эртине Силерни камгалап кадагалап-ла чорзун!

Хүндүткел-биле Тыва күрүнениң Камбы-ламазы гелонг Джампел Лодой.

Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелинге ШАГАА эрттиреринин программазы

Тыванын төп Цэчэнлиң хүрээзи

Январь 28

12.00-13.30 шактарда — Доржу Чотпа, Кандан Лхагема, Хей-аът саңы, Ак Дарийги, Ногаан Дарийги, Гялва малуй.

Январь 28

15.00-16.30 шактарда — Алдын Херел саңы, Сержим, Буян-кежик ному, Гялва малуй.

Январь 28

18.00-19.30 шактарда — Идегел, Денбарма, Чамбал санчот.

Январь 29

12.00-13.30 шактарда — Сагыызыннар макталдары, мөргүлдер, Лхамо, Комбу, Намзырай.

Январь 29

15.00-16.30 шактарда — «СОР» езулалы.

Январь 29

18.00-19.30 шактарда — Чамбал санчот, Денбарма, Саңчод монлам, Дываажаң монлам.

Январь 29-тан 30-че хондур номналдар болур: В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болгаш Цэчэнлиң хүрээзинге; театрга **21.00-05.00** шактарда — Сундуй (бүдүн чылдың эдилде ному).

Январь 30-де даң бажында 5 шакта — Сетар Лхамо.

06.00-06.30 шактарда — Саң салыр езулал.

Февраль 1-ден 10-га чедир Шагаа айының Улуг йөрээлдери.

Болур шактары: **12.00; 15.00; 18.00.**

Дхарма төп «Ганданпунцоглинг» дуганга

Январь 29-та Шагаа бүдүүзүнүң номналдары **12.00, 16.00, 18.00** шактарда болуп эртер. Кежээкиниң **21.00 шакта Ыт чылын уткуур**, хондур номналдар болур.

Январь 30-де эртенгиниң **6.00** шакта Саң салыр. **12.00, 16.00, 18.00** шактарда Шагаа мөргүлү.

«Ташипенделин» дуганынга

Январь 29-та 12.00 шакта Шагаа бүдүүзүнүң йөрээл номналдары.

Январь 29-та 21.00 шактан январь **30-ниң 07.00** шакка чедир хондур номналдар.

Январь 30-де эртенгиниң **7.00 шакта** «Ташипенделин» хүрээзинге Саң салырының езулалын эрттирер.

Февраль 3-тен 13-ке чедир **12.00** шактарда Шагаа айының Улуг йөрээл номналдарын эрттирер.

Шагаа-биле Камбы-ламаның чон-биле чолукшулга езулалының кожууннарга эртер хүннери:

Февраль 3-те

Бай-Тайганың Тээли суурга **12.00** шакта Культура бажыңынга.

Февраль 4-те

Ак-Довурак хоорайга **10.00** шакта Культура бажыңынга.

Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалык суурга **13.00** шакта Культура бажыңынга.

Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы суурга **17.00** шакта Культура бажыңынга.

Февраль 5-те

Өвүрнүң Хандагайты суурга **12.00** шакта Культура бажыңынга.

Чөөн-Хемчиктиң Чадаана хоорайга **17.00** шакта Культура бажыңынга.

Февраль 6-да

Чаа-Хөлге 12.00 шакта Культура бажыңынга.

Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайга **17.00** шакта Культура бажыңынга.

Февраль 7-де

Чеди-Хөлдүң Хову-Аксынга **12.00** шакта Культура бажыңынга.

Таңдының Бай-Хаакка **17.00** шакта Культура бажыңынга.

Февраль 8-те

Эрзинге 12.00 шакта Культура бажыңынга.

Тес-Хемниң Самагалдайга **17.00** шакта Культура бажыңынга.

Февраль 9-та

Каа-Хемниң Сарыг-Сепке **12.00** шакта Культура бажыңынга.

Бии-Хемниң Туранга **17.00** шакта Культура бажыңынга.

Тыванын Камбы-лама эргелели.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Январь 26-да ававыс **Зинаида Салчаковна ЕЗУТУ** 50 харлаар. Бай-Тайгага хөй чылдарда ол хереглекчилер ниитилелинге ажылдаан.

Ажыл-иштен, чурттагдан халбактанып,
Ажы-төлү, бистер, дээштиң сагыш човаар,
Улус-чонга хүндүткелдиг ававыска
Уруглары черге чедир мөгейдивис.
Оожум-топтуг аажы-чаңын
Оглуң, кызың дөзеп чор бис.
«Алдын» холдуг ававыска
Аас-кежик, кадыкшылды күзедивис.

Уруглары.

АЖЫГЛАКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

«Балык тудар болгаш сугларның биология курлавырларын камгалаар дугайында» Федералдыг хоойлуну болгаш 2005 чылдың декабрь 31-де № 199 Федералдыг хоойлунуң 30 чүүлүн удуртулга болдургаш,Тыва Республиканың Балык-тывыш агентилели 2006 чылда балык тывыжын үлетпүр аргазы-биле чорудар сорулга-биле балык тудар ажыглакчылар аразынга квота хуваарын организастаар талазы-биле ажылды эгелээн.

Ажыглакчыларның (билдириишкин ээлериниң) чагыларын болгаш эргежок чугула өске-даа документилерин 2006 чылдың январь, февраль айларның дургузунда дараазында адресте хүлээп ап турар:

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 23,
телефону: 5-49-73,
Тыва Республиканың Балык-тывыш агентилели.

Эргежок чугула херек документилер:

- Доктааткан хевирниң чагыы.
- Чагыг киирген ажыл-чорудулгазының дүрүм езугаар болуру (юридиктиг албан черлери болгаш хууда сайгарлыкчылар үндүрүг органнарынга бүрүткеткен, ооң иштинде күрүнениң чаңгыс аай даңзызынга—ИНН, КПП, ОГРРН бүрүткеткен турар).
- 2005 чылда бүгү деңнелдериң бюджеттеринге өре чогунуң дугайында шынзылга.
- 2005 чылда суг биокурлавырлары дээш үзүп берген тывыш квоталарын төлээн дугайында медээ (шынзылгаларның хоолгалары).
- 2005 чылда квоталарны долу шиңгээдип алганының дугайында медээ.
- 2005 чылда квоталарны болгаш балык тударының дүрүмүн сагып күүсеткениниң дугайында медээ.
- 2005 чылда балык тывыжының доктааткан отчеттарын бергениниң дугайында медээ.
- Тывыш ажылын чаңчыл езугаар чорудары, балыктаар участоктарны быжыглаан турары.
- Балыктарның баш санын катап тургузар, тывыш-мелиоративтиг ажылдар дугайында медээлер.
- Эртем-шинчилел ажылдарын, суг биокурлавырлар мониторингизин эрттиреринге киржилгези.

Тыва Республиканың Балык-тывыш талазы-биле агентилели.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс, катывыс Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу, күш-ажылдың хоочуну **Кызыл-оол Данчанович МОНГУШТУ** сөөлгү орукче үдежип, берге үелерде ажыг-шүжүүвүстү үлежип, биске материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирген төрелдериске, кудаларывыска, чаңгысклассчыларывыска, эш-өөрүвүске, өөреникчилеривиске,кожаларывыска, Өвүр кожууннуң Хандагайты суму чагыргазының даргазынга, Тыванын күрүне университединиң, республиканың «Алдан-Маадыр» музейиниң, Өвүр кожууннуң өөредилге килдизиниң, төп эмнелгезиниң, Саглы участок эмнелгезиниң, иштики херектер килдизиниң, төпчүткен библиотека системазының, «Чечек» уруглар садының, Хандагайты, Саглы ортумак, уругларның музыка, спорт школаларының коллективтеринге , ачавыстың эш-өөрүнге, бүгү чонувуска сеткиливистиң ханызындан черге чедир мөгейип, четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары, оглу, күдээлери, кени, уйнуктары.

Тыванын күрүне университединиң физика-математика факультединиң деканады, информатика кафедразының доцентизи Сергей Монгушевич Далаага ооң акызы

Эрес-оол Монгушевич
ДАЛААНЫҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле, холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери —1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 5 ама.

Тираж 9023. Чагыг 8.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массальг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.